Четвърта глава

Безпътица: 1927–1940

Няма нищо по-изумително и по-зловещо от това да чуете от устата на комунист думата мир! Те поставят тази дума в устата на децата, майките и бащите, както поставят куршума в дулото на пистолета. При всяко произнасяне на тази дума виждам мъртви – всички човеци мъртви и цялото Слово повалено и оглозгано от вълча глутница. Не, те не лъжат, не хитруват, както правят човеците – те дояждат вселената, както ненаситният мрак поглъща видимостта.

Илия Бешков, „Черната тетрадка, Дневник 1950–1951“

Събитията от 1923 до 1926 г. и понесените загуби от БКП са снижили възможностите на Партията да развива каквато и да е дейност. Многочислените арести, присъди и дадени жертви в метежа, както и извънсъдебните разправи на местно равнище, са довели до почти пълното ликвидиране на централното ръководство, както и повечето местни организации. Положението се усложнява допълнително с бягствата през граница – главно в Сърбия, но също и в Турция, Гърция и Румъния, – както и легалното емигриране на партийни дейци, опасяващи се от арест и репресии.

Вероятните жертви при септемврийските събития през 1923 г. са 757, а тези от 1924 г. са около 90. Емиграцията до средата на 1924 г. е възлизала – условно – може би на повече от 1500 души. Като се има предвид, че жертвите и емигрираните са между най-дейните членове и последователи на партията, става ясно, че загубата в кадрово отношение е била значителна. Дадената амнистия през пролетта на 1924 г. се отнася главно за участници в метежа, но не и ръководители или лица, пряко замесени в насилие и убийства. БКП потъва в нелегалност и ще се появи официално чак след 20 години.

Съществува възможност за преодоляване на създалите се трудности чрез регистриране на партии и организации под друго име, но и това отпада

с приемането и влизането в сила на Закона за защита на държавата в 1924 г. Легално регистрираната през януари 1924 г. Работническа партия, официално ръководена от Светослав Колев, Аврам Стоянов и Тодор Павлов, е забранена и обявена за незаконна от Касационния съд по силата на ЗЗД. За незаконни организации са обявени и контролираните от комунистите Общ работнически синдикален съюз и кооперативната федерация „Освобождение", Партията на труда и Комунистическият младежки съюз.

БКП, разбира се, продължава да развива дейност през следващите години, но при много тежки условия. За това говори и фактът, че четвъртият конгрес на партията през 1922 г. е и последният ѝ конгрес преди преврата на 9 септември 1944 г. Петият конгрес е свикан 26 години по-късно, чак в 1948 г. През нелегалния период на съществуването си БКП не е в състояние дори да проведе разширени партийни съвещания, конференции или пленуми в България, с няколко изключения. Съвещанията са главно в Москва или в Берлин.

Поетият курс на продължаване на въоръжените действия против властта веднага след потушаването на септемврийския метеж се изразява в поддържането на въоръжени чети, отделни акции на бойни групи, но набелязаната цел – избухване на революция в България – не е изоставена чак до 1926–1927 г., и то главно заради понесените нови и още по-големи щети след атентата в църквата „Св. Неделя".

Създава се втора вълна от емигранти, която е по-значителна от тази след септември 1923 г. Още по-мъчително се понасят дадените жертви в този период. Те не са повече от тези през 1923 и 1924 г. – за 1925 г. жертвите са 672, а за 1926-а – 73, или общо 745, – но засягат главно ръководни кадри на партията, които са мъчно заменими.

Възможно е, че загубите за БКП от емигриране през периода 1923–1926 г. възлизат на повече от 5400 души, включително 2500 нови емигранти след 1925 г. Това са, разбира се, приблизителни изчисления, но достатъчно значителни за създаване на обща представа за положението, в което е поставена БКП след 1926 г. Тя е лишена от ръководство, тъй като голямото мнозинство от ръководителите на партията, отглеждани грижовно и внимателно в периода преди и след Европейската война, са прахосани. Тези, които не са загинали, са в затворите или в емиграция, съвсем малко са останали в страната и това създава вакуум, който съвсем не е лесен за преодоляване.

Към всички проблеми, с които БКП трябва да се справя след 1926 г., се прибавят и нови, този път вътрешнопартийни, които са продукт на пораженията, понесени само вътре в две години на неразумно избрана и прилагана тактика на въоръжено въстание, или революция. За която БКП не е била готова и която е била наложена на партията от външни фактори, с които партията е избрала да се съобразява. Ранното ипотекиране на партийните интере-

си, а и тези на България – в случай на успех в замисленaта революция, – водят след себе си последици, които явно не са били взети предвид с поемане на задълженията при присъединяването към Коминтерна през 1919 г.

Създаденото недоволство срещу воденaта линия на поведение, избранaта стратегия и неуспехите в тактическо отношение, както и търсенето на отговорност за огромните понесени загуби в жива сила, организационна структура, логистика и осуетяване на нови възможности за дълги години напред, кулминира главно в две насоки. Появяват се атаки срещу ръководството на партията, което е виновно за понесените загуби и за погрешния курс, следван неотклонно и последователно през последните няколко години.

На 24 декември 1923 г. при дебатите в Народното събрание в отговор на тронното слово на Н.В. Борис III – традиция, спазвана до превратa на 9 септември 1944 г. – Никола Сакаров, председателят на 8-членната група от комунистически народни представители, избрани на изборите от ноември 1923 г., обявява несъгласието на групата комунисти със Септемврийското въстание, настоявайки, че то е било наложено на комунистическата партия въпреки решенията на ЦК, от Васил Коларов и Георги Димитров, които са действали по нареждане на Коминтерна. В същото време той депозира изложение до председателя на парламента, подписано от седем от депутатите (осмият, Христо Кабакчиев, е в затвора), декларирайки, че в бъдеще ще се занимават изключително с легални политически действия.

Два дни по-късно същите депутати обявяват, че са създали Независима работническа група, която няма нищо общо с Коминтерна и която ще води политическа борба в рамките на парламентарно-конституционните методи. На следващия ден видни дейци на БКП, между които са Сидер Тодоров, Иван Клинчаров и Стефан Манов, публикуват изложение, в което осъждат метежа като безотговорен акт.

Правителството се отнася с недоверие към случилото се, подозирайки, че това е уловка от страна на партията, която цели избягването на възмездие за несполучилата революция. Ръководството на БКП в емиграция е по-добре осведомено. Сакаров е изключен от партията, а с него и всеки, който е съгласен с действията му. Кризата в партията се задълбочава, понеже повечето комунистически депутати запазват декларираната си позиция. Само трима от тях: Харалампи Стоянов, Христо Кабакчиев (от затвора) и Тодор Страшимиров, се отричат от думите си, и то до лятото на следващата, 1924 г. Малко по-късно, през февруари и март 1925 г., Стоянов и Страшимиров падат убити.

По непотвърдени сведения Димитър Благоев, патриархът на българския комунизъм, е бил съгласен с позицията на дисидентите, която отразява и несъгласието му с обявяването на метежа през септември 1923 г. След няколко месеца Благоев умира – през май 1924 г., – а дотогава упоритият

Сакаров е обявил присъединяването на групата му към Комунистическия работнически интернационал, основан през 1922 г., в опозиция на московския Комунистически интернационал.

Влиянието на Васил Коларов и Георги Димитров, макар намиращи се в изгнание във Виена, а по всяка вероятност и паричните фондове на Коминтерна са били достатъчни за отхвърлянето на позицията на Сакаров и неговите дисиденти. Това се случва през май 1924 г. на нелегално свиканата Витошка конференция на БКП, която преизбира Коларов и Димитров, отхвърля резервите относно правилността на действията от септември 1923 г., изказани от Тодор Луканов и Георги Попов, и утвърждава революционната линия на партията като пътеводител за нейното бъдеще. Коминтернът и главните му пропоненти – Коларов и Димитров – сравнително леко спечелват битката с инакомислещите в партията, които ще останат в историята ѝ като „ликвидатори". Постепенно Сакаров и последователите му се отделят от комунистическото движение и се превръщат в екзотика.

Много по-трудно ще бъде за Коларов и Димитров, както и за московския Коминтерн, да се справят с предизвикателството, което идва отляво. Ликвидаторите са проповядвали отказ от революционни действия (поне за момента) и призовават към легални действия. Новата заплаха към ортодоксалното ръководство предизвиква партията към засилени революционни действия и обвинява старото ръководство, още от периода на теснячеството преди Европейската война, в лековерие, недостатъчна решителност за въоръжени действия за овладяване на властта чрез насилие и отказ от класическите постулати на класова борба (война).

Атаките отляво се появяват след метежа от септември 1923 г. и се засилват значително след разгрома на партията през 1925 г. Повечето от недоволните от ръководството на БКП, което те държат виновно за неуспехите от 1923–1925 г., са млади хора, проявили се в редиците на Комсомола. Наченките на недоволството отляво могат да бъдат забелязани още от 1921 г. с излизащия в продължение на две години седмичник „Работническа искра" във Варна.

Още преди метежа е съществувало недоволство в партията поради пасивното отношение на ръководството ѝ към Войнишкото въстание от 1918 г., към Железничарската стачка от 1919 г. и към преврата от 9 юни 1923 г. Разгромът, който БКП претърпява след взрива в катедралата „Св. Неделя" от 1925 г., засилва негативното отношение към старите водачи, сега вече представяни от Васил Коларов и Георги Димитров, които са обвинявани за неуспешния метеж от 1923 г. и за тежките загуби от 1925 г.

На Витошката конференция на БКП през май 1924 г. Петър Искров, един от главните водачи на лявото движение, което тепърва ще се оформя организационно, е избран за член на ЦК. Преутвърждава се курсът към засилени приготовления и подготовка на въоръжена революция. Съмишлениците

на Искров: Илия Василев (Бойко), Иван Павлов (Енчо), Георги Ламбрев, Гаврил Карев, Иван Ганчев и Никола Кофарджиев, изглежда, са получили достатъчно поддръжка от редовите членове на БКП, намиращи се все още в България, за да са в състояние да овладеят местното ръководство и да диктуват до голяма степен действията на партията през годините от 1927 до 1935.

Те осъждат старите ръководители на партията за

престъплението на 9 юни, безсмисленото братоубийство на 23 септември и падението на 16 април.

Постепенно те овладяват ЦК, а Искров освен член на Задграничното бюро се издига до член на Изпълнителния комитет на Коминтерна в Москва. Той присъства на 13-ия пленум на ИККИ през декември 1933 г. и дори пише до ИК на Коминтерна, че ЦК на БКП настоява Георги Димитров да бъде свален от постовете, които заема.

На Втората партийна конференция в Берлин (декември 1927 – януари 1928 г.) левосектантите (в официалния жаргон на партийните историци) успяват да наложат отстраняването на Тодор Луканов и Георги Попов, дори Христо Кабакчиев е свален от поста си в ЦК. Те успяват, понеже позициите им в международното комунистическо движение съвпадат с поредната промяна в линията на Коминтерна. През 1927–1928 г. Коминтернът изоставя курса на единен фронт, за да го замени с по-традиционния лозунг на класова борба.

Петър Искров (Ради), който е бил наричан фанатичен марксист, е противоречива фигура в официалната история на БКП. Понеже той е известен не само с ненавистта и презрението си към Коларов и Димитров, но и към Сталин, името му е било свързано до неотдавна с такива традиционни врагове като Троцки, Каменев и Зиновиев. Антисталинист, негови са думите: *„Под развалините на черквата ще погребем партията!“*

Петър Искров заявява в брой 6 от 1932 г. на излизащото във Виена „Комунистическо знаме“:

Тази компартия не е дело на българския пролетариат, а на група школници, научили азбуката на комунизма от учебници за неграмотници.

В „Освобождение“, бр. 10 от 1932 г., Илия Василев ще обобщи:

Септемврийското въстание и атентатът в „Света Неделя“ са авантюра на Сталино-Димитровско-Коларовската фракция, която принесе в жертва хиляди борци, с чиято памет кощунства сега.

Няколко броя по-късно Василев не пропуска да изясни и че

Теорията на провокацията, доведена до практика от Димитров и Коларов, беше основната причина за въстанието.

Длъжността секретар на вече нелегалната БКП в България се заема последователно от Петър Искров – Ради и Илия Василев – Бойко. Критиката и нападките против старото, „тесняшко" мислене се отнася и към Георги Димитров заедно с Васил Коларов и Станке Димитров – Марек. Стига се до заклеймяването им, придружено с изхвърляне от ЦК.

Чак през 1933 г., когато с ореола на световен герой от Лайпцигския процес Димитров пристига триумфално в Москва – „столицата на победилата пролетарска революция", той се превръща в първия официален лидер на българските комунисти. Бойко е привикан в СССР и през 1937 г. следите му се губят в лагерите на Сталин. Димитров е подстрекавал задържането и убийството на Искров в Москва.

През януари 1926 г. Андрей Ляпчев прави ново правителство на Демократичния сговор. На 24 февруари с негово разрешение се регистрира Работническата партия с лидер Йордан Милев, параван на нелегалната БКП. На 5 март 1927 г. започва да излиза в-к „Работническо дело", също „Новини" и „Единство", орган на независимия работнически синдикат, контролиран от комунистите. Очакванията са, че предстоящите избори ще дадат възможност на комунистите да разгърнат дейност и да вкарат депутати в новото Народно събрание. Те предлагат предизборна коалиция със Социалдемократическата, Земеделската и Занаятчийската партия, но не могат да постигнат съгласие. Другите три партии формират т.нар. Железен блок без участието на Работническата партия.

През пролетта на 1927 г. предизборната кампания на Железния блок е съсредоточена върху искания за възстановяване на политическите свободи, амнистия за политическите затворници, забрана на паравоенните образувания (ВМРО), намаление на данъците и засилване на социалното законодателство.

В парламентарните избори на 29 май 1927 г. Демократичният сговор получава 504 703 гласа и взима 167 от общо 273 депутатски места. Железният блок получава 285 758 гласа и 56 места, Работническата партия събира 29 210 гласа с 4 депутати, двама избрани директно и още двама с листите на земеделците.

Новообразуваната Работническа партия добива популярност и се разраства. По това време по сведения от страната БКП има само около 1000 членове през 1929 г. и 3732 четири години по-късно. В това число не са включени емигрантите в СССР. Членовете на Работническата партия се увеличават от 6000 в края на 1930 г. на 12 000 през юли 1931 г. и 25 000 в края на същата година. През юни 1932 г. те са вече 30 000, обединени в 1602 местни организации и групи, и достигат 35 000 до преврата през 1934 г. По други сведения в края на 1939 г. комунистическата партия наброява 4000 членове, почти колкото и легалната Работническа партия.

През 1926 г. нелегалният Комсомол създава легален Работнически младежки съюз (РМС). Оригиналният РМС от 500 членове в 1928 г. нараства на 2254 в края на 1932-ра, докато легалният РМС от 1100 членове в края на 1930-а достига 20 000 след две години.

Новите парламентарни избори на 21 юни 1931 г. се провеждат по нови избирателни правила, мажоритарната система е заменена с пропорционална. Демократичният сговор получава 417 000 гласа и 78 депутати. Новосформирания Народен блок: демократите на Малинов, БЗНС, воден от Д. Гичев, либералите на Кьорчев и радикалите на Костурков, получава 590 000 гласа и 152 мандата. Левият блок: земеделци на Драгиев, Занаятчийската партия и някои радикали, взима 18 000 гласа без депутатско място. Социалистите имат 26 000 гласа с 5 депутати. 11 депутати от Петрич са посочени от ВМРО, Работническата партия под името на Трудов блок получава 166 000 гласа и има 31 депутати.

В местните селски избори гласовете за Работническата партия от 2282 в 1928 г. се увеличават на 10 912 в 1930-а и 122 113 в 1932-ра. В местните избори от 25 септември 1932 г. в София Народният блок получава 10 738 гласа, а Работническата партия – 16 104. В общинския съвет мнозинство имат съветниците от Работническата партия: 19 от 35 места с 12 за Народния блок и 4 за Демократичния сговор. Софийският областен съд касира 15 от съветниците на Работническата партия, тъй като решава, че тя е параван на нелегалната комунистическа партия. Скоро след това, през април 1933 г., 29 от нейните депутати са изгонени от Народното събрание по същите причини, останалите двама депутати подписват декларация, че не принадлежат към комунистическата партия.

Гоненията на комунисти, ремсисти и членове на нелегални структури, контролирани от комунисти, не са преставали по време на управлението на Демократичния сговор, но са били насочени единствено срещу отявлени нарушители на реда и доказани конспиратори. В сравнение с годините 1923–1925 наблюдателите на политическата обстановка в България отбелязват настъпило затишие и омиротворяване. Спокойствието се засилва след смяната на Александър Цанков с Андрей Ляпчев като министър-председател след януари 1926 г.

Това относително спокойствие се нарушава, след като в ръководството на нелегалната БКП нахлуват младите кадри, които налагат нова линия на поведение. Въпреки доказания успех на образуваната през 1927 г. Работническа партия като легален представител на българските комунисти и засилването на популярността ѝ в цялата страна новите ръководители на БКП в България налагат поведение на провокации, опитват се да превърнат легално обявени работнически стачки в конфронтации с властта, възстановяват системата на бойни групи от миналите години, призовават открито към междукласова

война, издигат лозунги за „завземане на улиците“ и „съветска власт“ и изострят обстановката в България.

Разбойническо-комунистическите чети, вързлували из страната главно през периода между 1923 и 1926 г., не са изчезнали напълно, но дейността им оредява в резултат на успешни контрадействия от страна на полицията. Останалите чети, като тази на Дочо Узунов например, са много активни. Те грабят, нападат и убиват чак до 1929 г.

Самият Дочо Узунов е легендарна фигура. Той стажува при Тинко Симов, Васил Попов – Героя, участвал е и в други чети. След 1926 г. шета главно в Ловешко и Троянско. Общината в село Слатина е обрана, има и жертви, задигнати са 230 000 лв.

Устроена е засада на пътници по шосето Червен бряг – Луковит и са събрани 145 000 лева от заловените. Отвлечен е синът на богаташа Гочо Ценов и е поискан откуп от 100 000 лева. Изходът от отвличането е неизвестен. Минават се няколко дни, разбойниците са се прехвърлили в Тетевенско; там те нападат пощенски автомобил, а няколко дни по-късно същата банда достига кулминацията на дейността си.

На 23 октомври 1929 г. бандата прави засада по пътя, където ще мине автомобил с пътуващи в него съдии от Севлиево. Целта не е грабеж, а показно убийство. Акцията е успешна: севлиевският областен съд е ликвидиран: трима от четиримата съдии са убити на място, четвъртият се спасява. Това дръзко нападение изправя на крака не само местните власти. В Народното събрание: III редовна сесия от 28.10.1929 г., има интерпелация от народния представител Иван Петров, който изразява възмущението на парламента от толерантността на властта, която в продължение на седем години не успява да се справи с постоянните кървави набези на бандите:

Как е възможно тази банда да просъществува седем години в Плевенския окръг и да извърши десетки грабежи и убийства, венецът на които бе севлиевската касапница: атентатът срещу Севлиевския областен съд, който бе изцяло избит?

Полиция и жандармерия са вдигнати на крак, но явно не могат да се справят със заплахите на четата. След по-малко от две седмици, на 10 ноември, четата устройва нова засада, този път на пътническия влак от Бойчиновци до Берковица през Фердинанд. Влакът е нападнат на спирка Бокиловци, пощата е обрана, всички пътници са принудени да опразнят джобовете и чантите си. Четата се измъква необезпокоявана, но този път бяга към границата със Сърбия. Полицията ги преследва и извън страната, понеже има сведения, че се готви атентат срещу цар Борис и царица Йоанна в Цариград.

Опитният детектив Никола Ненов е по следите на четниците през цяла Европа и накрая през юни 1930 г. Дочо Узунов е заловен от френската по-

лиция, която след няколко месеца го пуска на свобода въпреки постъпките на българското правителство. С помощта на опитни френски адвокати съдът приема становището на обвиняемия, че той е извършвал престъпленията си по политически причини. След това следите на Дочо Узунов се губят, мълвата е, че той е загинал в Испанската гражданска война.

Тинко Симов и неговите четници продължават набезите си чак до 1931 г., когато повечето от тях се прехвърлят в Югославия. През 1934 г. Симов се завръща в България, свързва се с миналите в нелегалност Минко Карата и Георги Керемедчиев и провеждат няколко акции. Скоро обаче полицията ги разкрива и Карата е убит, а Керемедчиев – заловен.

Тинко Симов остава почти сам. През 1935 г. той заедно с Рада Дуковска[A] се укриват известно време в къщата на Кънчо Босолов в с. Ломец. На 19 ноември 1935 г. полицията обгражда къщата. Ятакът Босолов е убит, а Дуковска – заловена. Тинко Симов, макар и тежко ранен при завързалата се престрелка, успява да избяга. Добира се до родното си село, където се укрива в плевнята на свой роднина. Поради предателство полицията го разкрива. След престрелка, за да не попадне жив в ръцете на полицията, Тинко Симов се самоубива.

В края на 1934 г. бойните групи замислят нов опит за атентат срещу царя. Планът е да се взриви тържествената зала на Военния клуб при посрещането на Новата 1935 година. Той е осуетен от верни на царя офицери. През 1935 г. се явява втора възможност за посегателство върху монарха, този път при кончината на д-р Марин Русев, личен лекар на царя. Планът, изглежда, е разкрит, понеже царят е предупреден да не присъства на погребалната църковна служба и на погребението.

На 30 октомври 1931 г. Никола Кофарджиев (Сашо) е застрелян в София след тайното си завръщане от Москва. Следващия месец двама членове на комунистическата партия се самоубиват в полицията, където са арестувани. През октомври и ноември 1931 г. полицията разкрива нова комунистическа конспирация, арестувани са 10 души, на процеса им през юни 1932 г. са осъдени на тежки присъди затвор. През декември 1932 г. полицията арестува дейци на работническата партия с обвинения, че членуват в нелегалната комунистическа партия.

На 24 януари 1933 г. Христо Трайков, депутат от Работническата партия, е убит от хора на ВМРО. На 26 юни 1933 г. пада убит от полицията

[A] Братът на Рада – Иван В. Дуковски – е убит, набеден като предател, през август 1925 г. от четниците на Троянската чета на Георги Попов, наричаща се Първа старопланинска народновъстаническа чета. 50 години по-късно един от участниците в убийството: „Осъдихме го на смърт като агент-провокатор и го убихме. Двадесет души мушнахме ножовете си в него."

Асен Бояджиев, друг депутат от Работническата партия. Няколко дни преди смъртта му той е бил изключен от комунистическата партия заради съпротивата си против линията, прокарвана от новото ръководство. Няколко дни преди него е убит Петко Напетов, секретар на Работническата партия.

Изглежда, че правителството на Народния блок – на власт от 1931 г. – не е било толкова стреснато от електоралните успехи на Работническата партия, колкото от засилената пропагандна и организационна работа на комунистите сред армията. През 1932 г. седем войници са заловени за участие в конспирация, осъдени са на смърт в гарнизона в Казанлък и са екзекутирани през 1934 г. През август 1933 г. други войници – „революционери", са осъдени на смърт и обесени през декември 1934 г.

През септември 1933 г. 16 войници от Шуменския гарнизон са осъдени на смърт за комунистическа дейност и два месеца по-късно през същата година други 7 войници получават смъртни присъди от същия гарнизон поради същите причини. През пролетта на 1934 г. 2-ма морски офицери и 10 моряци са осъдени на смърт за организиране на бунт във Варна. Други 15 моряци по същия процес получават затворнически присъди.

През лятото на 1934 г. (при правителството на Кимон Георгиев, дошло на власт с преврата от 19 май 1934 г.) е разкрита комунистическа конспирация в пловдивския гарнизон. Подсъдими са 122 обвиняеми, от които 9 получават смъртни присъди, 71 са осъдени на тежък труд от 3 до 5 години и 42-ма са оправдани. През юни 1935 г. Александър Войков, член на РМС, е осъден и екзекутиран за революционна пропаганда сред войниците си. Зачестилите случаи на конспириране и бунтове в армията през 1932–1934 г. може би са повлияли на решението на Военния съюз да извърши самия преврат на 19 май 1934 г.

На Втората партийна конференция, която се състои през декември 1927 – януари 1928 г. в Берлин, Георги Ламбрев (Росен), Илия Василев (Бойко) и Петър Искров (Ради) атакуват старото ръководство и налагат изваждането на Тодор Луканов и Георги Попов от ЦК. Васил Коларов се опитва да отбие атаките и ги обвинява, че искат да узурпират ръководството на партията.

Шестият конгрес на Коминтерна в Москва през лятото на 1928 г. подкрепя линията на младите членове в българското ръководство на БКП. Петър Искров е избран за член на международната контролна комисия в ръководството на Коминтерна.

На Втория пленум на ЦК на БКП в Берлин през май 1929 г. левосектантите овладяват ръководството. През следващата година Илия Василев става ръководител на нелегалния апарат в България с помощта на Иван Павлов (Енчо), който участва на пленума в 1929 г. като председател на РМС и два месеца след завръщането си в България е кооптиран за член на ЦК. През декември 1930 г. новото ръководство консолидира успеха си на състоял се нелегален пленум на ЦК в България. Там Никола Кофарджиев (Сашо) се изявя-

ва като противник на Коларов и Димитров. Възражението на Васил Коларов е, че този пленум е бил свикан без знанието на членската маса.

Коминтернът е известѐн за тези борби в ръководството на БКП и за известно време взема страната на младите против Георги Димитров и Васил Коларов. Но последните двама не са забравени, нито низвергнати, тяхната вярност и лоялност към Коминтерна са проверени и доказани. Изтласкани от ръководството на българската партия, те получават позиции и работа в органите на Интернационала. Коларов е назначен за директор на Съветския земеделски институт, Христо Кабакчиев става член на ВКП(б) и публикува статии в списанието „Историк марксист", Гаврил Генов, също станал член на ВКП(б), получава назначение в Международния селски съюз.

На XIII пленум на ИККИ в Москва през декември 1933 г. Дубов-Планински и Искров представляват БКП, докато Коларов участва по право като функционер на ИККИ: той е пълен член на Изпълнителното бюро, докато Георги Димитров е кандидат-член на ИККИ. Те са държани в резерва: без участие в ръководството на БКП, но с престижни позиции в Коминтерна.

В България новото ръководство на БКП следва полуреволюционна линия, апелира се към комунистите и последователите им да окупират улиците, а селяните да завземат земята с лозунги за пролетарска диктатура и съветска власт. ЦК на БКП е против легалната борба и единните фронтове с други организации и партии, дори Работническата партия е презирана и ѝ се отказва сътрудничество въпреки безспорните ѝ успехи в легалната дейност. Отричат се опитите за създаване на единен фронт със земеделци и социалисти, земеделците са „аграрфашисти", а широките социалисти – „социалфашисти".

Според новото ръководство българският комунизъм има нужда не от единен фронт с други съюзници, но от стройно изградено и предано ядро от верни и изпитани комунистически бойци на революцията. Новата тактика на стачни обструкции, улични демонстрации, пропаганда и военни конспирации сред армията среща естествен отпор от страна на правителството. Отговорът му са преследвания, арести и терор.

Бойко (Илия Василев) казва, че е по-лесно камила да мине през иглени уши, отколкото за тесняк да стане истински болшевик. Ако тесняшката партия се беше освободила от старото ръководство през 1919 г., казва той, България би станала съветска държава до 30-те години. В нелегалния „Работнически вестник", бр. 4 от 1933 г., Васил Коларов, Георги Димитров, Гаврил Генов и Христо Кабакчиев са обвинени в опортюнизъм заедно с другите ръководители, които са критикували решенията от септември 1923 г. Една от причините е предполагаем единен фронт и съюз с аграрфашистите земеделци и социалфашистите социалисти. Тези нападки са отправяни по същото време – септември 1933, – когато Георги Димитров възхвалява Септемврийското въстание на процеса си в Лайпциг.

През 1933 г. левосектантите, недоволни, че Димитров и Коларов, макар и загубили контрол върху партията, все още се ползват с доверието на Коминтерна, отправят искане за премахването на Задграничното бюро, където в момента са Коларов, Димитров и Искров, и настояват за връщането на техния приятел Искров в България. Предлага се махането на Коларов и от ИККИ и заместването му с друг делегат, посочен от България. Ръководството на БКП настоява за провеждането на партиен конгрес в България, което би направило невъзможно присъствието на Георги Димитров и Васил Коларов, понеже те имат смъртни присъди. В същото време се разгаря кампания между нелегалните дейци и функционери в България срещу лидери, които стоят между ЦК и Коминтерна.

След приключването на процеса срещу Георги Димитров в Германия и завръщането му в СССР нещата започват да се променят в полза на старото лидерство. Не минава много време, след няколко месеца, през 1934 г. чрез ИККИ се налагат промени в партийното ръководство на БКП. След като са възстановени в ръководството на БКП от ИККИ на Коминтерна през май 1934 г. и при парализирането на дейността на левосектантите в България, настъпило като резултат от преврата от 19 май 1934 г., Димитров и Коларов пристъпват към пълно и безкомпромисно възстановяване на контрола си върху всички партийни органи.

Започва се с емиграцията. През януари 1935 г. се състои Петият разширен пленум на ЦК на БКП в Москва. Действащото в момента ръководство е обвинено в допускане на непростими политически и тактически грешки, извършени преди и след 1933 г. Изисква се безжалостна лична болшевишка самокритика от обвиняемите и се кооптират нови членове на ЦК.

На общо събрание на емигрантите в Москва от 28 март до 3 април 1935 г. след дълги прения и дискусии, обвинения и самообвинения Росен и Омиров-Братански са извадени от ръководството. На Петър Искров му се позволява все още да се яви на Седмия конгрес на Коминтерна през лятото на 1935 г. Той е свален от длъжност на Шестия пленум на ЦК на БКП, проведен през февруари–март 1936 г. в Москва. Бойко, който през 1933 г. се е завърнал в СССР, по-рано претърпява същата съдба.

Идва ред на кадрите в България. Започва надпревара за прошки, самокритики и ентусиазиран прием на новото-старо ръководство. Енчо Павлов, който е заместил Бойко като лидер на ръководството в България, приема критиката, отправена срещу него за допуснати грешки и погрешна тактика конкретно след преврата от 19 май 1934 г. с надежди да оживее след чистката, но напразно. ЦК на БКП в Москва изпраща през октомври 1935 г. отворено писмо до всички комунистически ядра в България, в което настоява за пълна чистка на старото левосектантско ръководство и назначенията му по места.

След Шестия пленум на ЦК в Москва през 1936 г. в България е изпратена наказателна комисия от трима пратеници на ЦК в състав: Трайчо Костов

като председател с помощници Станке Димитров – Марек и Георги Дамянов. Те са оторизирани да прочистят нелегалните кадри в България – задача, с която се справят със завидна бързина и цялост.

След спечелване на битката с левосектантите Васил Коларов и Георги Димитров започват да пишат наново историята на партията. Както през Средновековието, така и в XX век сведенията за съществуващи и преследвани ереси обикновено се получават от противниците им, които са се справили малко или повече успешно с провокацията – или заплахата. И при уреждането на сметките с ереста на лявосектантството трябва да се намери обяснение как е било възможно за банда троцкистки хиени да добият контрол върху цялата комунистическа партия, да получат подкрепата на членовете ѝ и съгласието на Коминтерна за цели седем години.

Историческото заключение е, че тези долни същества са лъгали и мамили партията си, но – главно и непростимо – са дръзнали да сторят същото и да посегнат на Коминтерна. Петър Искров (Ради), Илия Василев (Бойко), Георги Ламбрев (Росен), Иван Павлов (Енчо) и другите им съмишленици стават жертва на рисковете на професията. Политическата ликвидация на поредната ерес в БКП приключва с успех. За жалост на засегнатите от нея, в Москва подобни деяния неизбежно завършват с физическа саморазправа. Това се отнася не само до гражданите на СССР и членовете на ВКП (б), но и до всеки чужденец, който по някакъв начин е свързан с партийни или държавни органи в Русия.

Чистките в СССР и репресиите върху българските комунисти

Разгромът на т.нар. лявосектантска опозиция в БКП – за жалост на ръководителите им – съвпада с началото на „Големият терор" – чистките в СССР, стигащи и до българските емигранти, живеещи в родината на комунизма. След убийството на видния болшевик и съратник на Сталин Сергей Киров на 1 декември 1934 г. започва серия от нагласени политически процеси в СССР, които ще отнемат живота на много хора, предимно членове на ВКП (б), и ще утвърдят безусловно господството на Йосиф Висарионович Сталин върху Русия и всички територии и граждани, които попадат под нейната власт и влияние.

Между средата на 1935 и края на 1938 г. са малтретирани над 8 милиона съветски граждани, като от тях над 1 милион са убити в подготвени за целта затвори и лагери. По официалното лично признание на Никита Хрушчов през 1956 г. има данни за 700 000 души, намерили смъртта си в ГУЛаг чрез

наказателен труд. От останалите 6 милиона над 500 000 затворници са върнати с укази по домовете си, за да умрат от последиците на принудителната работа в родното място. „Големият терор" взима 3 милиона директни жертви чрез т.нар. „бързо унищожение на заподозрени", а в ГУЛаг загиват още 7,5 милиона души, което днес е исторически признато за най-големия политицид за единица време в човешката история.

Ако се прибавят и трите години до нападението на Германия срещу СССР, жертвите са много повече. Олга Шатуновская, която работи през 60-те години при Хрушчов като председателка на съветската комисия за реабилитация на жертвите на сталинизма, посочва, че само за 6 години и половина, „от 1 януари 1935 до 22 юни 1941, са арестувани 19 840 000 народни врагове, като 7 милиона са разстреляни в затворите или при залавянето им, а останалото мнозинство загива в ГУЛаг".

Първият показен процес срещу политическите противници на Сталин се състои през юли 1936 г. Под названието „Процес срещу Троцкистко-зиновиевския терористичен център", известен още като „Процесът на Шестнадесетте", или „Делото Зиновиев-Каменев", са обвинени 16 видни функционери на ВКП (б), между които Григори Зиновиев, председател на Коминтерна, и Лев Каменев, член на Политбюро, колега на Ленин и съветски комисар.

Следващият процес – „Делото срещу антисъветския троцкистки център", по който са подведени 17 висши дейци на ВКП (б), е проведен в Москва през януари 1937 г. Издадени са 13 смъртни присъди, между които на Юри (Георги) Пятаков и Григори Соколников. Карл Радек, секретарят на Коминтерна, получава 10-годишна присъда, понеже той свидетелства срещу обвиняеми по следващ процес. Изпратен на лагер, там е убит през 1939 г.

Третият важен процес – „Делото срещу троцкистката антисъветска военна организация", е срещу група видни маршали и генерали от съветската армия. Той се води през юни 1937 г. срещу маршалите Тухачевски, Якир и още 7 други маршали и генерали и завършва със смъртни присъди за всички обвиняеми.

Последният голям процес – „Процесът срещу антисъветския блок на десни и троцкисти", „Процесът срещу Бухарин и Риков", или „Процесът на двадесет и единия", е през март 1938 г. в Москва. Обвиняеми са Николай Бухарин, бивш председател на Коминтерна, член на Политбюро и главен редактор на партийния орган „Правда", Алексей Риков, Председател на СССР и член на Политбюро, Христиан Раковски, бивш председател на Съвета на народните комисари на Съветска Украйна, посланик във Франция и Великобритания, Николай Крестински, член на Политбюро и посланик в Германия, Хенрих Ягода, бивш началник на НКВД, още четирима комисари (министри) и 12 други висши партийни дейци.

Голямото мнозинство от осъдените и разстреляните – но не всички – са реабилитирани чак в 1988 г., три години преди рухването на СССР.

Генералната и невиждана дотогава чистка в Съветския съюз засяга главно, но не непременно и единствено, членове на ВКП (б), от които Сталин по една или друга причина желае да се отърве. Но операцията, започната сериозно през 1936 г., не приключва дори след избухването на войната между Германия и СССР, започнала на 22 юни 1941 г. Чистката, или по-скоро периодичните чистки се превръщат в процес, който се уталожва чак след смъртта на вожда през 1953 г. Тези чистки са постоянна и неизменна част от живота на съветската държава, а след края на войната стават и основен признак в партийния и държавен живот на страните, попаднали под съветска окупация, в това число и България.

Чистките в СССР през 30-те години засягат не само местните жители, а и всички емигранти, които са на издръжка в съветската страна. Особена жестокост, изглежда, се проявява по отношение на работещите в Коминтерна и многобройните му поделения, учреждения, университети, военни академии и различни администрации. Те за дълго време са били под управлението на Зиновиев, Бухарин, Радек, Пятницки и други врагове на Сталин, включително лидери и функционери на европейски и други комунистически партии. За тях се смята – може би не без причина, – че са били толкова дълго време под влиянието и ръководството на Троцки, Зиновиев и Бухарин, че за тези хора е невъзможно да не се окажат в противниковия (на Сталин) лагер, когато вдъхновителите им изпадат в немилост пред всемогъщия Господар.

Изразявайки недоволството си от проекта за решение на Изпълкома на Коминтерна за антитроцкистката кампания, Сталин хвърля тежки обвинения: *„Всички вие в Коминтерна работите в услуга на противника."* Н. И. Ежов, още по-безцеремонен, нахвърляйки се срещу Георги Димитров, му заявява: *„В Коминтерна работят най-големите шпиони."*

Дори най-висшите ръководители на Коминтерна не са застраховани от Сталиновите репресии. Има данни, които свидетелстват за подготовката на „дела" срещу Георги Димитров, Вилхелм Пик, В. Флоров, Хари Полит, Ото Куусинен и други. Това убива международния авторитет на Коминтерна и дава тласък за основаването през 1938 г. на Четвъртия интернационал (наричан Троцкистки) от компартии, недоволни от политиката на Сталин.

В един момент Сталин вика Димитров в Кремъл и му казва:

Георгий Михайлович, всички си мислят, че строгите мерки спрямо тях са заради кавгите между мен и Троцки, заради лошия характер на Сталин. Не, не, те просто са си виновни, но не го признават.

Сталин обяснил на Димитров, че всъщност Троцки и последователите му са срещу Ленин. През ноември 1937 г. Сталин заявява на Димитров:

Троцкистите, с каквито е пълен Коминтернът, трябва да се преследват, разстрелват и унищожават. Това са всемирни провокатори, злобни агенти на фашизма.

Пример за това е съдбата на българина Димитър Гачев, който е „спипан" да чете статия за Троцки във френски вестник. Осъден е на 8 години и изпратен в лагерите през 1938 г., където безследно изчезва.

Знае се, че немалко българи са минали през сталинските лагери, където голяма част от тях загиват. Но малко известен факт е, че българи са организирали заговор срещу шефа на НКВД Николай Ежов, нашумял с жестоките си репресии. Заговорът е разкрит, а българите – *„разстреляни като зайци"*. Това пише след години Леополд Трепер, висш служител на ГРУ – военното разузнаване, а преди това в Кремъл на чаша чай с грузински коняк Георги Димитров и Сталин обсъдили съдбата на провинилите се българи.

В Русия бяха обнародвани засекретените досега сведения за чистките, извършвани в апарата на Коминтерна, чийто център през 30-те години е в Москва. След Лайпцигския процес българинът Георги Димитров е посрещнат като герой, самият Сталин не крие уважението си към него и другите български дейци на компартията. През 1936 г. обаче ситуацията се променя рязко.

Един от секретарите на отдела по онова време – Лев Колен – пише в тайния си дневник, че между най-мракобесните изпълнители на Сталиновата воля за репресии е... българинът Георги Дамянов, известен с псевдонима Белов. Още по време на гражданската война в Испания Дамянов вече си е бил спечелил слава на жесток човек в качеството си на инспектор в Интернационалната бригада. Именно Дамянов-Белов е подготвил документите на стотици интербригадисти и дейци на Коминтерна, които завършвали с фаталното:

не се ползва с политическо доверие.

Това е бил знакът за арести, присъди, лагери и разстрел.

Георги Дамянов след 9 септември 1944 г. става член на Политбюро на ЦК на БКП, министър на отбраната, през 1950 г. е избран за председател на Народното събрание чак до смъртта си 1958 г.

Не трябва да се забравя, че ръководителите на емигрантския апарат на БКП, които, освен че се ползват с благоволението на Коминтерна, поддържат добри връзки с висшите съветски управници, най-вече Сталин, вършат значителна част от мръсната работа при задържането на заподозрените/обвиняемите, тъй като те в много случаи посочват бъдещите жертви. В българския случай тези жертви са, общо взето, лични или политически противници на Васил Коларов и Георги Димитров.

Цялата левосектантска опозиция например – загубила политическата битка с ортодоксалните ленинисти-сталинисти – е лесна плячка за Сталиновото правосъдие. Искров, Василев, Ламбрев, Павлов и почти всички, свързани с тях дейци на лявата опозиция, са посочени лично от Коларов и Димитров. Само три месеца след първия голям процес в Москва – срещу Зиновиев, Каменев и още 14 обвиняеми, през септември 1936 г. – Васил Коларов публикува брошура, посветена на троцкизма в българското революционно движение. В нея Коларов обвинява лявата опозиция в нищо помалко от троцкизъм. Българските троцкисти, твърди Васил Коларов, дори са искали *„пролетарски съд"* да съди *„сталинистката фракция на Коларов и Димитров"* за предателството им през 1923 г.

През юни следващата година Коларов изнася доклад на среща на български емигранти. В него той прави пряка връзка между троцкизма и българската лява опозиция. Намекът е повече от ясен: в нажежената обстановка, която е създадена с началото на големите политически процеси и търсенето на противници/предатели/троцкисти/чужди агенти, набелязването на левосектантите ги обрича на гибел. Тя не закъснява. Стотици, сигурно повече от 1000, емигранти комунисти са арестувани и изправяни пред съд или прословутите „тройки", създадени за извънсъдебно справяне с арестуваните.

Всеки трети от 3000-те български политически емигранти в Москва е бил репресиран. Поне 600–800 от тях, вероятно и повече, загиват в затворите и лагерите или са осъдени на смърт. Това са били най-активните български комунисти, потърсили подкрепа от руските си събратя след Септемврийския метеж през 1923 г. Опитите на Георги Димитров и Васил Коларов – доколкото са съществували – да смекчат репресиите не са били успешни. Само през февруари 1941 г. са били арестувани 132 български емигранти. За тях Димитров изпраща молба до ЦК на ВКП (б) да им се преразгледат делата, защото

тези хора никога не са били антисъветски и антипартийно настроени.

В това писмо Димитров пише, че много българи са в лагери или екзекутирани още преди да са осъдени или да е доказана някаква тяхна вина.

След войната, през 1947 г., Димитров се обръща към Сталин с молба да освободи 29 българи, ръководни кадри на комунистическата партия. Сталин пренасочил молбата към Виктор Абакумов, министър на държавна сигурност. Отговорът му е, че:

Във връзка с приложеното по време на следствието физическо въздействие към арестуваните не е целесъобразно да бъдат пуснати в България.

През 1937 г. в Москва са арестувани Благой Попов и Васил Танев, и двамата са съобвиняеми с Димитров по време на Лайпцигския процес. По-

късно, след лична молба на Димитров до Сталин, Танев е освободен. През 1941 г. той е изпратен в България за участие в съпротивителното движение. Заедно с други парашутисти той се приземява около Солун, но при опита им да преминат границата Танев е заловен и след това екзекутиран.

Благой Попов обаче е изпратен в ГУЛаг със съдействието на Георги Дамянов. Освободен е чак през 1954 г. Умира през 1968 г., но успява да напише книгата „За да не се повтори никога вече", сравнявана с „Архипелагът ГУЛаг" на Солженицин. Попов отказва срещи с предишните си другари, включително и с Георги Дамянов. Макар и разочарован от отношението към него, което е видно от книгата му (издадена в Париж), Попов не променя идеалите си и си остава комунист.

Все още съвсем малко се знае за живота, дейността и историята на българските комунисти в СССР. Причината за това мълчание е колкото ясна, толкова и цинична: нежеланието да се даде пълен отчет за онези емигранти, които са загинали в съветските затвори и лагери при Голямата чистка на Сталин. По същото време Димитров, най-яркият герой на Партията, е заемал стола на Генерален секретар на Коминтерна.

Първенци в подмазването към съветска Русия, българите са последни, когато трябва да признаят ужасите на тази тъмна страница от тяхната история.

Българските емигранти попадат в месомелачката чрез два главни потока: *„Украинската конспирация"* и *„Агенти на фашизма, работещи за Хитлер"*.

Обвиненията и по двата процеса са невероятни, но при първия, „украинския", са абсурдни: подсъдимите са искали да присъединят Украйна към България! Абсурдни или не, всички обвиняеми до един правят пълни признания, обвиняват се един друг, уличават нови лица и изпълняват съвсем точно начертания сценарий от НКВД и следователите.

По *„Украинската конспирация"* са обвинени български комунистически емигранти, работещи между бесарабските българи в Южна Украйна и региона Одеса, но и голям брой местни българи, коренни жители на Бесарабия, Крим и други части в Южна Русия, които са се присъединили към емигрантските ядра или работят в различни партийни и държавни съветски учреждения. Те са обвинени, че принадлежат към шпионска организация (неуточнена), работеща за присъединяването на Украйна към България. Как тази възнамерявана анексия ще бъде извършена при липсата на обща граница на Украйна с България, не е проблем за НКВД.

Голямото мнозинство от арестуваните загива, много от тях убити в Одеския затвор, останалите са изпратени в концлагери, от които не се завръщат. Между загиналите са д-р Никола Максимов, бивш член на ЦК на БКП, който е бил неин представител на Втория конгрес на Коминтерна

през 1920 г. в Москва; Генко Кръстев, председател на Учителския синдикат в България; инженер Ценю Нинчев, брат на Цола (Соня) Нинчева (Драгойчева), член на ЦК на БРП (к) от 1937 г., става член на Политбюро на БКП след 9 септември 1944 г.; Васил Манафов, юрист, и жена му Невена Генчева, учителка в Украйна, която умира в затвора в Одеса два месеца след арестуването ѝ. Райна Кандева, съпругата на Ламби Кандев, е единствената оцеляла и се завръща в България след 1944 г.

Повече от 400 емигранти комунисти са арестувани по втората конспирация, обвинени като *фашистки агенти, работещи в полза на Хитлер*.

Тези, които не са били разстреляни, са изпратени в концлагера Колима, където загиват. Единици оживяват и се завръщат в България след войната: Младен Стоянов, член на ЦК на БКП през 20-те години, Райчо Караколов, професор по марксизъм, Антон Недялков, който получава работа в Министерството на външните работи. Според Караиванов – вж. по-горе – не повече от 20 от арестуваните и осъдените са се завърнали. Благой Попов, съден и оправдан заедно с Георги Димитров на Лайпцигския процес през 1934 г., се завръща в България в 1954 г., следват го още неколцина, но много малко на брой.

Загива цялата лява опозиция начело с Петър Искров и много от лидерите на Комсомола. Някои от последните се връщат в България, но са привикани обратно в СССР, където са убити. Васил Ганчев-Копринков, член на ЦК на БКП и секретар на Комсомола в България през 1927 г. през 1929 г. е арестуван в България, освободен е през 1934 г. и отново става член на ЦК на БКП, но през същата година е привикан в СССР, където е арестуван и убит.

Желязко Железов-Киранов, пристигнал в СССР през 1935 г. като член на Изпълнителния комитет на Младежкия интернационал, е арестуван в Москва и убит през 1937 г.

Вълко Радински се връща в СССР през 1936 г. като български представител в Младежкия интернационал, арестуван е през 1937 г. и „загинал при жестоки обстоятелства" според некролог във в-к „Работническо дело" от 18 май 1963 г.

Димитър Ламбрев е друг член на Изпълкома на Младежкия интернационал. Той е бил юрист по образование и от 1923 до 1932 г. е изпълнявал партийни поръчки във Виена и Берлин. Същата година пристига в СССР, където загива.

Георги Андрейчин е особено колоритна фигура: той участва в Балканската война, заминава за САЩ, става един от основателите на Комунистическата партия на САЩ, член на Изпълкома на Синдикалния интернационал в Москва като американски представител. Арестуван и съден, изпратен на лагер, но оживява, завръща се в България след 1944 г., става секретар на Васил Коларов и е делегат на Мирната конференция в Париж през 1947 г.

На 20 май 1949 г. в София е арестуван от съветските органи. Отвлечен е в СССР, осъден е на смърт и разстрелян в Москва на 20 април 1950 г.

Крум Бъчваров, член на БКП от 1914 г. и на ВКП (б) от 1926 г., бригаден командир в съветската армия, е арестуван през 1936 г., загива през 1937 г.

Полковник Владимир Седлоев-Горски, емигрант в СССР от 1925 г., член на БКП от 1919 г. и на ВКП (б) от 1925 г. завършва престижната военна академия „Фрунзе" и е член на Далекоизточното командване на съветската армия. Арестуван е през 1937 г., загинал при неизвестни обстоятелства.

В чистките загива синът на Добри Терпешев, ляв опозиционер (бащата), член на Политбюро на БКП от 1937 г., командир на комунистическото съпротивително движение в България през Втората световна война и министър в първото правителство на Отечествения фронт след преврата от 9 септември 1944 г. Желязко Терпешев, друг негов роднина, също изчезва в чистките през 1937 г. Георги Атанасов, братът на Щерю Атанасов (по-късно генерал), получава десетгодишна присъда, но не се завръща от сибирските лагери.

Процесите и чистките от 30-те години погубват редица високостоящи съветски партийни и държавни функционери от български произход. Тяхната гибел вероятно се дължи на етническия им произход или на връзките им с БКП. Такъв е Християн (Кръстю Георгиев /Станчев/) Раковски, който беше споменат по-рано. Той е в СССР от 1917 г., член на БКП, РКП и на ВКП (б). Арестуван е през февруари 1937 г., през 1938 г. е осъден на 20 години затвор по процеса срещу Бухарин и Риков, разстрелян е на 11 септември 1941 г. в затвора в гр. Орел. Съпругата му и единствената им дъщеря също са убити.

Борис Стоманяков е член на ВКП (б) от 1902 г. Заместник народен комисар на външните работи, той е арестуван на 18 декември 1938 г., осъден е на смърт и разстрелян на 16 октомври 1941 г.

Роман Аврамов, член на РСДРП (б) от 1903 г., управител е на всесъюзния тръст „Хлебстрой". Арестуван е на 27 август 1937 г. Осъден е на смърт и е разстрелян на 8 януари 1938 г.

При процесите през 1938 г. в Москва са съдени група лекари, обвинени, че са конспирирали да умъртвят видни комунистически лидери. Един от лекарите, осъден на смърт и екзекутиран, е българинът д-р И. Н. Казаков, който заедно с лекарите д-р Левин и д-р Плетнев е обвинен в убийството на Вячеслав Григориевич Менжински, извършено през 1934 г. Менжински е бил ръководител на НКВД от 1926 до 1934 г., преди Хенрих Григориевич Ягода, който е уволнен през 1936 г., съден и разстрелян през 1938 г.

Христо Кабакчиев, известният стар деец на БКП и съратник на Димитър Благоев, е член на ВКП (б) от 1927 г. Той е арестуван през 1937 г. в Москва, престоява в Любянка, освободен е през 1938 г., но преживява жестокия режим в Любянка само с две години. Арестувани по време на чистките и също

освободени са Фердинанд Козовски и Димитър Влахов, а Вълко Червенков, зет на Георги Димитров, участник в атентата в църквата „Св. Неделя" през 1925 г. и бъдещ министър-председател на България, е спасен от шурея си, който го е крил във вилата си край Москва.

Тодор Луканов, член на ЦК на БКП, изпада в немилост след септемврийските събития, избягва от България и пристига в СССР през декември 1923 г. Съдбата му – и на неговото семейство – е интересна, не е типична, но той оживява. Става член на ВКП (б) през 1924 г. Неизвестно защо е арестуван през април 1929 г., но е „реабилитиран". Възстановен в БКП по решение на Политбюро на ЦК на БРП (к) от 28 януари 1946 г. Починал в Москва през 1946 г.

Може би звучи парадоксално, но фактически най-много комунисти, останали живи в предвоенните години, са били тези, които са в България. В СССР броят на жертвите е невероятен – повече от една трета, възможно дори половината от всички емигранти и семействата им стават жертви по време на чистките и след това, понеже периодични вълни от репресии съпътстват живота в СССР чак до смъртта на Сталин в 1953 г.

Убитите българи в СССР по време на голодомора в Украйна, изселените и избити таврийски българи, изпратените в ГУЛаг, и убитите и изчезналите по време на чистките 1936–1941 г. са много повече от осъдените в Царство България по това време.

В България комунистите са преследвани и попадат под ударите на ЗЗД от 1925 до 1944 г. По официални сведения до 9 септември 1944 г. по ЗЗД са издадени 1590 смъртни присъди, но изпълнените са 199, или около 12,5% от общия брой. Макар и гонени, арестувани, задържани, интернирани, пращани по концлагери, съдени, затваряни, понякога, макар и рядко, екзекутирани, голямото мнозинство от тях оживяват за радост и утеха на семействата им.

Това, което те не успяха да разберат, е, че спасението им се дължеше на факта, че са в ръцете на българските затворнически надзиратели, а не в лапите на болшевишките мъчители в Любянка или Магадан. Българските затвори се оказват тяхното спасение, а снизхождението на съдиите и милостта на Н.В. Царя на България – техните благодетели.

Положението в българските затвори е било съвсем различно от съветските. В българските затвори доминацията на левосектантите е била тотална поради факта, че те са представлявали мнозинство от затворническото население. По-старите кадри са търпели унижения, присмех и са били подложени на стриктна партийна дисциплина. Едно от изискванията, наложени от сектантите на всички комунисти в българските затвори, е била забраната да се приема амнистия или даже намаление на срока на наказанието:

Истинският революционер не може да приема милост от класовия враг!

По този начин на дисциплиниране се стига до абсурди. Добри Терпешев лежи в затвора от 1925 г. При изборите от 1931 г. Георги Петров от Либералната партия се кандидатира в Харманли и търси помощта на Терпешев, който е добре известен в окръга и може да му донесе гласове. За отплата Петров обещава на Терпешев да му издейства амнистия в случай на успех. Той не само е избран за народен представител, но става и министър в първото правителство на Народния блок.

Георги Петров спазва обещанието си и уговаря министъра на войната да пусне Терпешев на свобода. Той обаче е принуден да откаже – партийната линия не може да се премине. Терпешев телеграфира на военния министър отказа си да приеме помилване или каквото и да е от „фашисткия режим". И той остава в затвора още шест години, чак до 1937 г., когато е отново амнистиран. По това време тактиката на БКП е променена и той няма да бъде остракиран, ако приеме. Терпешев приема помилването (след общо 17 години затвор) и се втурва отново в революционната борба. В ретроспекция се вижда, че постъпката на Терпешев – да настоява да лежи в български затвор – е била поне здравословна. С неговата репутация на ляв опозиционер съдбата му в СССР би била различна.

Подобна съдба претърпява Аврам Стоянов (баща на Лъчезар Аврамов), който през 1932 г. би станал кмет на София, ако общинските съветници, избрани от БРП, не бяха касирани. Той е член на нелегалния ЦК на БКП, арестуван и осъден през 1929 по ЗЗД по т.нар. „Процес на 52-мата". При помилването му през 1931 г. той отказва да напусне килията си от страх, че ще бъде заклеймен от своята партия. Налага се да го изкарат насила от затвора с помощта на полицията. Заминава за СССР, по време на Втората световна война постъпва в съветската армия и работи в тила на немската армия. През август 1941 г. пристига в България с подводница с групата за саботажни действия на М. Станков. На процеса срещу ЦК на БКП от 1942 г. е осъден задочно на смърт. В Сливен при опит да бъде заловен се самоубива на 15 август 1942 г.

Въпреки победата на Димитров–Коларов над лявата опозиция – с помощта на съветските им покровители от Коминтерна и НКВД – в затворите в България, където има стотици осъдени комунисти, левосектантите са силни и доминират дълго след като съмишлениците им са отстранени и физически ликвидирани. Фракционните борби в затворите продължават дори след избухването на войната през 1939 г. Нуждите от въоръжени и предани кадри за съпротивата, която започва в България след атаката на Германия срещу СССР през юни 1941 г., поне до известна степен размива идеологическите различия и уталожва страстите. Гибелта им настава, след като напускат спасителните (за тях) затвори и концлагери и грабват оръжието.

Дори изявени левосектанти като Йонко Панов, член на ЦК на БКП, са приети отново след отчитане на грешките и задължително разкаяние. На Петия конгрес на БКП в 1948 г. Панов прави публично извинение, прощава му се и става заместник-министър на вътрешните работи само за да се прояви отново като опозиционер. Става член на групата „Петьофи", вътрешна опозиция на Тодор Живков в БКП и Пленумът от 11/12 юли 1957 г. го отстранява от ЦК на БКП.

Периодът на чистките през 30-те години е ключов за БКП, за историята ѝ и за динамиката на нейното развитие. Това е не по-малко важно в светлината на преследвания и унищожаване на партийни кадри през периода от 1923 до 1944 г. Остават за разрешаване още два ключови въпроса: кой носи вината за големия брой жертви от българските емигранти комунисти в СССР и самият брой на жертвите, на подложените на репресии и загиналите – по съдебен или извънсъдебен начин – по затвори, концлагери и места за екзекутиране.

Трети, не по-маловажен, би бил проблемът за установеното и добре поддържано мълчание по тези въпроси от страна не само на БКП и нейните партийни историци, но и от българската историография като цяло, повече от 28 години след падането на комунизма в България. Имат ли българските историци – особено казионните, платени от държавни институции и държавни университети – да връщат поет и неиздължен дълг към своя народ и българското общество?

Напълно е възможно, че Сталиновите чистки през 30-те години в СССР следват специфична логика и път на развитие, така че жертвите, понесени от българските емигранти комунисти, могат да попаднат в по-широкия диапазон на прочистване на кадрите от чужбина – процес, който засяга без изключение всички чужденци от всички националности. В това отношение българите не са пожалени, но и жертвите, дадени от тях, не са изключително високи. Сравнено с други националности, разбира се.

Поради близостта на БКП – функционерите с руските комунисти и почти еднакво звучащите имена на руски и на български, има създадено впечатление поне сред някои наблюдатели на събитията от онова време, че българските комунисти са били едва ли не привилегировани и следователно броят на дадените от тях жертви е далеч по-малък от този на други национални групи в същото положение като тях в йерархията на съветските партийни и държавни органи, включително Коминтерна. Това например се отбелязва от Милован Джилас, както и от Владимир Дедиер. Нисан Оурън (1971) също разглежда тези въпроси, и то в дълбочина.

Може би българите са дали по-малко жертви, отколкото други националности, може би не. Подобен подход обаче се наблюдава и от страна на българските ръководители, главно Коларов и Димитров, както и от казионните летописци, които поддържат тази теза дори до наши дни. Без съмнение

някои от българите са загубили живота си на общо основание, като служители в партийната и държавна съветска машина (без оглед на тяхната националност). Лична злоба, пристрастеност или отмъщение също изиграват своята роля, особено при стремежа да се отстрани конкурентното и вече наложило се ръководство на левосектантите, заплашващи кариерата на мнозина от старата гвардия, пак сочещи към Васил Коларов и Георги Димитров.

От друга страна, има сведения, че Георги Димитров поне се е застъпвал за някои от арестуваните и заплашени от гибел свои съпартийци и в отделни случаи е успявал да ги спаси и да им помогне да оживеят. Може би нито засегнатите от репресиите, нито ръководителите на партията по онова време или след това, още по-малко оскъдните архиви и сведения на очевидци биха ни помогнали да установим с положителност кой е загинал, кога, къде и по какви точно съображения. Изминалите години не проясняват ситуацията, напротив.

Последните опити да се хвърли поне малко светлина върху този проблем, при това само за партийна употреба, дойдоха твърде късно – чак през 1989 г. – и веднага потънаха в забвение. Брошурата на ЦК на БКП ***ЗА ПОИМЕННОТО ПОЛИТИЧЕСКО РЕАБИЛИТИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ ЕМИГРАНТИ, РЕПРЕСИРАНИ В СССР***, за която ще стане дума по-долу, изрично споменава:

Случаи на изключване на политемигранти от БКП и репресии от съветски органи по предложение на български представители има още от втората половина на 20-те години (1925). Вълната от репресии обаче се засилва особено след убийството на С. М. Киров (1934) и започналите след това съдебни процеси, т.нар. Кировски поток. Едновременно с това, по указание на Сталин, Коминтернът започва проверката на политическата благонадеждност на намиращите се в СССР чуждестранни комунисти и други политемигранти.

Комисия в състав: Васил Коларов – председател, Антон Недялков – зам.-председател, членове – Христо Кукумявков, Фердинанд Козовски, Щерю Атанасов, по-късно са включени Георги Костов и Янко Комитов, до 1937 г. изготвя характеристики за около 1300 български политемигранти. От тях за 400 души тази комисия посочва отрицателни факти и неточни оценки.

Тези характеристики са едни от причините за арестуването и налагането на тежки необосновани присъди на почти всички, за които са дадени негативни заключения. По-голямата част от тях загиват в затвори или в изправителнотрудови лагери.

В условията на засилване на репресиите в СССР сред партийната емиграция започват дискусии, в които се правят изключително тежки политически квалификации, особено на ръководните дейци по време на левосектантския курс на БКП. Така се постъпва с Илия Василев, Георги Ламбрев, Петър

Искров, Андрей Андреев, Йордан Кесяков и други. В тази кампания от редица дейци се искат унищожителни самокритики. През 1935 г. (и преди това) по българска линия редица функционери на партията се отстраняват от ръководна работа и се изпращат в други градове или на низова работа.
За да бъдат освободени от ръководна работа в партията и в Комсомола, тези, които са в страната, биват извиквани в Москва „на доклад" или „за нова работа". Този начин се използва срещу секретаря на ЦК на БКП Иван Павлов (Енчо), Атанас Павлов, Андрей Андреев, Ганчо Милчев, Вълко Радински и други.

Не е невъзможно да бъде представено поне онова, което е ясно и без съмнение. Това е, на първо място, вината на Васил Коларов. На второ място идва съучастието в този процес на Георги Димитров въпреки опитите да бъде диференциран от Васил Коларов, неговия съратник и съдружник в партийните дела и в делата на Коминтерна.

Посочването на водачите на лявата опозиция, т.нар. левосектанти, и идентифицирането им с троцкизма като явление и с Лев Троцки като личност толкова рано – в самото начало на чистките – е било направено точно от Коларов, и то – вероятно – като чист акт на отмъщение към Искров, Ламбрев, Василев, Павлов и другите левосектанти за обидите и ругатните, понесени от него в продължение на кратките години на тяхното ръководство на българската партия.

Те вероятно биха загинали при всички случаи, имайки предвид изкривената логика на Сталиновите преследвания, която рядко се занимава с проблема за истинска вина. Изобличаването им обаче по този начин и по това време при всички случаи ги обрича на явна гибел. Още повече че при Васил Коларов това не е единственият случай на инициране или преследване на партийни другари. Той лично стои начело при ликвидирането на „Трайчо-Костовата конспирация" през 1949 г., използвайки същите методи и служейки си със същите средства. През 1949 г. много от средствата, употребени от Коларов през 1936–1937 г., бяха повторени буквално с продължение на вендетата срещу лявата опозиция от 30-те години, сега вече свързана с името на Трайчо Костов и съмишлениците му.

Вината на Васил Коларов в никакъв случай не оневинява Георги Димитров. Твърде е възможно, че единичните опити, които е правил за спасението на отделни функционери през 30-те и 40-те години – някои от които са били наистина сполучливи, – са били извършвани с цел спасяване на собствената си кожа или по други съображения, известни само нему. Интересно е, че дори на Петия конгрес на БКП през 1948 г. той поддържа оригиналните си обвинения по адрес на левосектантите от 1937 г., обвинявайки ги единадесет години по-късно като агенти на фашизма:

Фашистката диктатура... намери своите най-верни съюзници в лидерите на левосектантската опозиция. Това, което беше разкрито в СССР във връзка с агентурите на чужди неприятелски държави всред болшевишката партия и някои други комунистически партии, показа, че някои от тези левосектантски лидери са били в услуга на тези агентури.

С тези и други свои изказвания Георги Димитров показва не само съучастие, но и своя собствена вина.

Архивите на двамата комунистически водачи, които са на отговорни длъжности и в Коминтерна, са съхранявани в ДАА и са на разположение на изследователите. Книгата на Васил Коларов „Против лявото сектантство и троцкизма в България" съдържа отделна брошура за разгромяването на троцкистите и искристите в БКП във втората половина на 30-те години.

Издадените спомени на Васил Коларов са сериозно цензурирани и не съдържат подобна информация, а когато все нещо е споменато, не е от значение. Издаването на събраните му съчинения остана недовършено, както и това на Георги Димитров. Пълното издание на съчиненията на Георги Димитров достига до 1925 г., а останалите томове, за които има сведение, че са подготвени, не са налични. Но в новоиздадения дневник на Димитров има достатъчно материали за борбата срещу левосектантите.

Може ли да се установи броят на репресираните, както и броят на загиналите? Иван Караиванов смята, че повече от 600 български комунисти са били арестувани по двата главни потока: „Украинската конспирация" и тези, обвинени като „Фашистки агенти, работещи в полза на Хитлер" (вж. за конспирациите по-горе). Голямото мнозинство от 200-те или повече арестувани в Украйна и Южна Русия загиват. От втората група, които са повече от 400 арестувани, той споменава имената на една дузина, завърнали се след войната, и прибавя *„най-много още 10, които оживяват"*. Сведенията му са от 1952 г., но Благой Попов, съпроцесникът на Георги Димитров от Лайпцигския процес, например се завръща през 1954 г., а след него се завръщат още неколцина.

През 1966 г. в София Благой Попов дава интервю на професор Оурън и пресмята жертвите около или над 400, но той е арестуван през 1937 г. и не е бил в течение на събитията след тази дата. Възможният общ брой на загиналите е между 400 и 600 според професор Оурън, чиято книга е завършена през 1970 г., а изследванията му я предшестват с около пет години. Той също споменава за разговори с високостоящи комунистически функционери в България, водени по същото време – 1966 г., – но твърди, че те са отказали да определят какъвто и да е брой на загиналите, въпреки че по силата на позициите си в партията и държавата са били в състояние да направят поне приблизителна оценка. Професор Ротчайлд в труда си от 1959 г. споменава,

че общото число на арестуваните е над 1000 при брой на емигрантите около или над 3000.

Във вече споменатия албум „Звезди във вековете" броят на загиналите в СССР по време на чистките отсъства. Вместо него се споменават общо 139 „умрели", от които 2 при „самолетна катастрофа" и 25 „на фронта" като участници във войната на страната на съветската Червена армия. Останалите 112 вероятно са избити при чистките в СССР през 1937–1940 г., но се споменават като „умрели". Някои от тях може да са починали и от естествена смърт.

Напечатаната и издадена само за вътрешна употреба (на корицата има гриф **За служебно ползване!**) и строго секретна книга-брошура (раздадените екземпляри са номерирани) ***ЗА ПОИМЕННОТО ПОЛИТИЧЕСКО РЕАБИЛИТИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ ЕМИГРАНТИ, РЕПРЕСИРАНИ В СССР*** е съставена през 1989 г. от специална комисия към ЦК на БКП. В нея числата не се различават съществено от споменатите по-горе: в книгите на американските професори Джоузеф Ротчайлд и Нисан Оурън, публикувани съответно през 1959 и 1971 г.

Брошурата е, разбира се, достоверна, тъй като се позовава на официални сведения, получени от СССР. Все пак – по съображения, аргументирани подолу – както общият брой на репресираните, така и числото на загиналите, както са дадени в брошурата, трябва да се разглеждат като абсолютен минимум. Обмислена оценка, която, разбира се, подлежи на корекции, в случай че някога точни, акуратни и достоверни данни излязат на бял свят, би била: общ брой на репресираните най-малко **1600** и загинали поне **1100**. Ако се открият сведения, отнасящи се до етническите българи в СССР, напълно е възможно тези цифри да бъдат значително увеличени.

В брошурата се казва:

Българската революционна емиграция в СССР не можа да избегне репресиите и немалка част, към 1000 от всичко 3000 български политически емигранти, попада във водовъртежа на масовия терор. По време на репресиите през 30-те и 40-те години са пострадали 868 души, като 579 са загинали (разстреляни, починали в затвори и лагери). От тези 868 души имаме информация за реабилитация на 440. За другите 428 (от тях 260 загинали и 168 останали живи) не разполагаме със съобщения за реабилитация.

И по-нататък:

От близо 130 членове на ЦК на БКП през 1923–1944 г. около 100 са се намирали за по-малко или повече време в СССР. Повече от 200 са ръководители на местни партийни организации в страната. Досегашните проучвания показват, че в СССР се намира една немалка, предимно партийна емиграция, общо 2000 души, а с членовете на семействата – около 3000 души.

Така 30 ръководни партийни дейци, включително членове на ЦК на БКП, са пострадали от репресии, от тях 21 са загинали.
За 28 ръководни дейци Задграничното бюро дава отрицателни характеристики, главно като ръководители или активни поддръжници на т.нар. левосектантска фракция, от които загиват 20 души.
От 200 ръководители на местни партийни организации (секретари на окръжни, градски и районни партийни комитети) около 100 са репресирани, от тях загинали 60 души;
командири на чети в България (1924–1925 г.) – от 12 души 10 са репресирани, от тях загинали 8;
военни специалисти (главно завършили военни учебни заведения в СССР) – пострадали от репресиите са 50, от тях са загинали 25 души;
специалисти – инженери, икономисти, философи, агрономи, лекари, журналисти, писатели и други пострадали от репресии са 120 души – загинали са 70 души; репресирани членове на семейства – съпруги, деца, повече от 50, от тях са загинали 12 души.

Веднага трябва да се повтори, че споменатият в брошурата брой на репресираните като цяло и посочените жертви може да се разглежда само като абсолютния минимум. Крайните изчисления – ако въобще някога се стигне до тях в бъдеще – ще бъдат значително по-високи.

Самата комисия, съставила текста, споменава:

... бихме желали да подчертаем, че Комитетът за партиен контрол при ЦК на КПСС ускорено изучава допълнителните материали за неизяснените случаи на репресирани български политемигранти и създадената организация на работа гарантира окончателното приключване на голямото отговорно дело в края на първото полугодие на 1990 г.

Предвид настъпилите събития в живота на БКП след ноември 1989 – но по-важно също и в живота на КПСС – е малко вероятно разследванията да са „окончателно приключили". Поне авторът не е бил в състояние да открие допълнителни данни по въпроса. Това не е всичко. Има поне шест групи репресирани българи в СССР, за които все още се очаква информация.

На първо място: след обясненията на комисията и представяне на проблема за репресираните концептуално и хронологично следва заключението:

Извършената досега работа дава основание да се предложи на Политбюро на ЦК на БКП да извърши поименна политическа реабилитация на 415 души. Съгласно последното договаряне и уточняване в Комитета за партиен контрол при ЦК на КПСС внасяме списък на четири групи български политемигранти, репресирани в СССР: първата – членове на Българската комунистическа партия, възстановени в партията от минали години, както и тези, на които се възстановява партийното членство без прекъсване с настоящото

решение на Политбюро на ЦК на БКП (329 души); втората – членове на Българския земеделски народен съюз (7); третата – членове на Българския комунистически младежки съюз и Работническия младежки съюз (35); четвъртата – безпартийни политемигранти (44).

Този списък се нарича *СПИСЪК НА ПОЛИТИЧЕСКИ РЕАБИЛИТИРАНИТЕ БЪЛГАРСКИ ПОЛИТЕМИГРАНТИ, РЕПРЕСИРАНИ В СССР.* От само себе си се разбира, че списъкът не съдържа тези от репресираните, които **не са** „политически реабилитирани". Понеже „реабилитацията" не се извършва в България, а в СССР, българската страна трябва да почака реабилитационният процес да приключи в чуждата страна, за да получи съответен нов списък. Чак след това БКП ще пристъпи към своя собствена „реабилитация" и ще оповести имената на реабилитираните.

На второ място, ще бъдат ли въобще обявени имената на българи комунисти емигранти, които са били репресирани, съответно убити, които **никога** няма да бъдат реабилитирани независимо по какви причини. Реабилитацията се извършва не в България, а в СССР.

Трето, брошурата споменава, че в този списък (415 души) са репресирани, за които се отменят несъдебните решения:

Голяма част от нашата репресирана емигрантска група вероятно попада в обсега на Указа на Президиума на Върховния съвет на СССР от 16 януари т.г. (1989), с който се отменят всички несъдебни решения, взети през 30-те и 40-те години от т.нар. тройки и специални съвещания.

Това означава, че ще се очаква списък на репресирани, за които ще се отменят **съдебно издадени решения.**

Четвърто, БКП вероятно не извършва свое самостоятелно проучване, тъй като брошурата изрично споменава, че списъкът е съставен само на тези репресирани, чиито имена и подробности за наказанията им са били предадени от КПСС. Решенията за оповестяване на имена принадлежат изключително на КПСС и тези решения са арбитрарни. КПСС съвсем спокойно може **да не** съобщи имена, без да има нужда да се отчита някому. Впрочем тази организация престана да съществува преди повече от 36 години! От независими източници например става ясно, че съществуват данни за лица, които липсват в споменатия списък с 415 имена. Професор Оурън отбелязва, че синът на Добри Терпешев, също емигрант в СССР, е бил убит, както и друг роднина на Терпешев, също неспоменат в списъка – Желязко Терпешев[A].

[A] В брошурата, издадена от БКП през 1989 г. – спомената по-горе, – се намира името на Тодор Терпешев, който е син на брата на Добри Терпешев. Вероятно професор Оурън има него предвид.

Други имена, които не са в списъка, са Васил Манафов, адвокат, и Антон Недялков, който е репресиран, но оживява и се завръща в България. Недялков е споменат като зам.-председател на Комисията по благонадеждност, оглавявана от Васил Коларов през 1937 г. Не е споменат и Георги Атанасов, брат на (по-късно) генерал Щерю Атанасов, който е получил 10-годишна присъда, но е загинал в концлагер в Сибир. Щерю Атанасов е член на комисия, възглавявана от Васил Коларов, която до 1937 г. е изготвила характеристики за около 1300 български политемигранти. Не е споменат и Васил Танев (Хаджитанев), съпроцесник на Георги Димитров от Лайпцигския процес. Споменатият по-горе д-р И. Н. Казаков, лекар, обвинен в убийството на Менжински, шеф на НКВД, съден и екзекутиран през 1938 г., не фигурира в никакъв списък, но е отбелязан като репресиран от Робърт Конкуест и професор Нисан Оурън (1971).

Книгата на William J. Chase съдържа информация за българските комунисти, пострадали в репресиите в СССР. Авторът цитира документ № 65, писмо на И. Терзиев, или П. Терзиев (псевдоним Янко Атанасов), от август 1939 г. до лидерите на Коминтерна и на БКП Георги Димитров и Васил Коларов. В него той описва страданията, на които е бил подложен след арестуването си, и споменава около 20 имена на арестувани българи. Някои от тях са в списъка от 415 души на ЦК на БКП от 1989 г. Липсват обаче имената на Георги Цанев, Петър Станев, за когото се споменава, че е бил разстрелян, Дюстабанов, Кискинов, Иван Щерев, П. Топалов, Боян Атанасов, Терзиев, К. Николов, Старейшински *„и още много другари"*.

Пето, в брошурата не се споменават, нито пък може да се очаква да бъдат представени нови списъци или имена на репресирани и убити етнически българи, родени в Русия, Украйна, Бесарабия или другаде в (вече бившия) СССР. Между тях положително е имало немалко членове на БКП, особено след двете вълни от български комунисти емигранти, част от които са били разпределени извън Москва и Ленинград или са намерили препитание между десетките и стотици хиляди етнически българи, живеещи от поколения в Русия.

Шесто, изброените в списъка, както и тези, за които се очакват допълнителни или нови сведения, са минали по някаква процедура, явно квазисъдебна („тройки и специални съвещания"), но дори в бъдеще да бъде представен нов списък, в който да фигурират „съдебно" осъдени, пак ще липсват репресираните, които са били избити без всякаква процедура. В СССР до разпадането му те не са малцина, да припомним, че официалните данни за жертвите по време на чистките в СССР са около 800 000, докато общият брой на жертвите на съветския демоцид е между 28 милиона и 127 милиона, вероятно около 62 милиона, разбира се, за периода от 1917 до 1987 г.

Специално за България и българите трябва да се вземат предвид и отвлечените от СМЕРШ в дните след 9 септември 1944 белогвардейци, арменци,

бесарабски и българи, върнали се в България след 1941 г., а вероятно и доста отвлечени българи. Какво е станало с тях? Вероятно малко от тях са били членове на БКП. Но те са били българи или поне български граждани, а БКП освен политическа партия беше и държавно учреждение. И носи съответна отговорност за всички българи, дори за тези, които са извън нейната юрисдикция.

Според сведенията, изнесени в брошурата на ЦК на БКП от 1989 г., от общия брой на репресираните – 415 – членовете на БКП са 329, на Комсомола – 35, членове на БЗНС – 7, и безпартийни – 44.

От членовете на БКП, които са 329, 201 са членове и на ВКП (б), 15 са членове само на ВКП (б), Стоманяков е споменат само като член на ВКП (б). Освен това един е описан като член на ВМРО (о), един е член на Чешката комунистическа партия и на ВКП (б), един членува в КП на САЩ, един е член на Американската социалистическа партия, един е анархист и член на ВКП (б).

Само членове на БКП и на Комсомола са 104 души. От 7-те членове на БЗНС само един не е член и на ВКП (б). От 35 членове на БКМС И РМС само 2-ма са членове и на ВЛКМС.

Общият брой на убитите – съдебно, разстреляни, загинали – е 231. Изпратени в ИТЛ са 49, арестувани са 41, осъдени на затвор – 8, заточени – 11, арестувани и освободени след години – 66, арестувани, съдени и др. ДВА ПЪТИ – 8, изгонен от СССР – 1. Общо 415.

ИТЛ значи изправителен трудов лагер. Така са наречени след 1929 г. Дотогава са били наричани концлагери.

ИТЛ са два вида. Осъдените на повече от 3 години са под егидата на ОГПУ, а тези под три години са под разпореждането на републиканските НКВД и се наричат ИТК – изправителни трудови колонии. За тях трябва да се организират селскостопански или индустриални „колонии". През 1956 г. се решава всички да минат на разпореждане на републиканските МВР и стават ИТК. Съответната институция в България се нарича ТВО – трудововъзпитателно общежитие.

Тишината и мълчанието, обладали комунистическите среди в България (и извън нея) по време на чистките, когато стотици българи в СССР са преследвани, арестувани, съдени, убивани, са оглушаващи. Това мълчание продължава неотстъпно и до днес, повече от 80 години след случилото се. Семействата и родините на пострадалите са били принудени да крият истината дори от децата си. При това редица високостоящи функционери, заемащи държавни и партийни постове след 9 септември 1944, са били принудени – или са се самопринуждавали в името на Партията, на каузата, на свещеното дело – да преглътнат безмълвно участта на свои собствени синове, братя и съпрузи, загинали в далечна земя от ръцете на братя комунисти.

Братът на Цола Драгойчева, братът на Щерю Атанасов, братът на поета партизанин Веселин Андреев, синът на Добри Терпешев и сигурно много други – бащи, съпрузи и съпруги... Единственият опит да се каже истината или поне частица от нея, половинчат опит, и той не доведен до край, се появи в самия край на комунистическото господство в България, през лятото на 1989 г. Обмисляно и отлагано дълги месеци, съобщено набързо само на посветени, пренебрегнато веднага след съставянето му, и това закъсняло полупризнание е останало до голяма степен неизвестно и непознато.

Съществува и финансов аспект на разследването. Родните на ликвидираните комунисти в СССР – от държавни органи на чужда държава – могат да предявят обезщетения към руската държава, правен наследник на стария СССР. Поне в това отношение бе създаден прецедент, когато съветските власти след 9 септември 1944 г. поискаха българските комунисти да им изплатят обезщетения за издръжката на българските емигранти в СССР.

Българското общество навремето – за разлика от комунистическите кадри, които са приучени/заставяни да приемат като вярна само информацията, която пристига от тяхната върхушка – е било малко или много наясно със събитията и по-специално с ужасите, които се разиграват в СССР. Полицията и разузнавателните служби са имали задачата да осведомяват управляващите и са го вършели въз основа на достоверна и правдива информация, до която са имали възможност да се доберат. Вестниците също са били наясно и информацията им за събитията е почивала на авторитетни и уважавани източници.

Настроенията в българското общество като цяло са били против комунистите и СССР, така че съобщенията, пристигащи от Москва, не са били изненада. Това време – средата на 30-те години – е периодът на небивалия подем в националистическите организации и движения, които скицирахме по-горе. Борбата за душите на младежта е била вече спечелена от противниците на комунизма и защитниците на националните идеали.

Разбира се, че както във всички европейски страни, така и в България лявата пропаганда е била също във възход. Това е времето, когато Коминтернът е изоставил (на книга) революционната линия и се стреми да изгради единен фронт с другите леви и ляво-либерални движения против смъртната опасност за комунизма и СССР – режимите в Италия и Германия.

През 1936 г. излиза от печат книгата на Асен Златаров „В страната на съветите", преиздадена през 1945 г., веднага след превратa. Тя е прослава на съветската власт и сочи съветския социализъм като модел за световно развитие. Професор Златаров е социалдемократ с по-леви разбирания, отколкото партията си, той е добре приет и уважаван демократ. Книгата му е резултат на посещението му в СССР. И той както много други уважавани и добре приети в обществото западни либерали – Ромен Ролан (Нобелов лауреат,

1915 г.), съпрузите Уебс, Клемент Атли (лейбъристки министър-председател на Великобритания, 1945–1951 г.), Харолд Ласки, Чарли Чаплин, Джордж Бърнард Шоу и други известни имена – е приел комунистическата пропаганда за чиста монета. Максим Горки, уважаван в целия свят, например не само обожава комунизма, Ленин и Сталин, но призовава за унищожението на противниците на Йосиф Сталин „като въшки".

Българите приемат Фьодор Разколников като първия пълномощен министър на СССР в София (1934–1938). На 23 юли 1934 г. България – правителството се оглавява от деветнадесетомайците – установява дипломатически отношения със СССР. Известен, заслужил и уважаван болшевик и герой от руската революция, той е бил добре приет в софийското общество и интелектуалните среди (сам той е писател). Привикан в Москва, Разколников напуска поста си през април 1938, но заминава за Берлин вместо за СССР. Установява се във Франция, от където пише протестното си писмо „Как ме направиха враг на народа" до вестник „Последни новини". Публикува открито писмо до Йосиф Сталин, с което протестира срещу репресивната сталинска политика. Умира в Ница на 12 септември 1939 г. Разпространено е твърдението, че е убит от НКВД. Неговите действия, репутацията му в София и не само там, заклеймяването му на съветския режим и обстоятелствата около смъртта му са направили огромно впечатление в България, а и в цяла Европа. Доколко това е разколебало фанатично вярващите в комунизма българи, разбира се, не е известно.

Но когато комунистите идват на власт в България и след края на войната от СССР пристига нареждане да им бъде заплатена издръжката на българската емиграция в СССР, според непотвърдени сведения въпросът е бил повдигнат пред Петко Кунин[A], който е завеждал икономическия отдел на БКП. Отговорът му е бил, че това е работа на правителството, и затова може би е репресиран в 1949 г.

За периода 1927–1942 г. много повече са убитите комунисти в СССР, отколкото в България – вероятно над 1000 в СССР и 520 в България. А от 1936 до 1940 г. в СССР са около 800, а в България – 248. Както вече стана дума, много по-сигурно и безопасно е за комунист да е в български затвор, отколкото на свобода в СССР. Там от над 3000 емигранти половината са репресирани и над 1000 са убити; в България от 25 000 членове на БКП и РМС жертвите са само 248.

[A] В периода 1945–1948 г. Петко Кунин е член на Политбюро на ЦК на БКП. Секретар на ЦК на БКП (1946–1947). През есента на 1949 г. е отстранен от постовете си и е изключен от БКП за „вражеска, антипартийна и антисъветска дейност" и през май 1951 г. получава тежка присъда, обвинен в съучастничество с Трайчо Костов.

Дори и през войната, когато преследването на комунистите в България достигна своя връх, интелектуалният елит на партията се запази. Режимът преследваше само онези комунисти, които активно конспирираха или се сражаваха с оръжие в ръце. Тогава когато партията имаше най-голяма нужда от кадри, повечето от тях бяха убити в СССР. Убийствата на висши партийци продължиха и в България след преврата от 9 септември 1944 г. Немалко от емигрантите – като Манол Сакеларов, Лулчо Червенков и др., – които се върнаха, загубиха живота си в партийни чистки, заповядани или не от Москва, но положително координирани със съветското ръководство, други бяха понижени и наказани.

Обратно, повечето от оживелите в Москва направиха блестящи кариери в България след преврата: Георги Димитров, Васил Коларов и Вълко Червенков станаха министър-председатели; Стела Благоева, дъщерята на Димитър Благоев (Дядото), Георги Дамянов (Белов), Владимир Поптомов, Степанов-Минев, Карло Луканов, Щерю Атанасов, Фердинанд Козовски и други герои от Коминтерна и Москва получиха важни постове в партията и правителството и повечето от тях умряха спокойно вкъщи.

Емиграцията в Европа. Испанската гражданска война

Другата колония от български комунисти – разбира се, далеч по-малобройна от съветската – в Европа, но главно в Париж, оживява, дори претърпява германската окупация 1940–1944 г. Емигрантите комунисти са под надзора и върховното ръководство на Коминтерна чрез Задграничното бюро на БКП. И също както в СССР, и в България до 1935–1936 г. левосектантите са във възход и са овладели ръководството на партийните кадри във френската столица. И също както в Москва по време на процесите и чистките 1936–1938 г. лявата опозиция е разгромена и даже физически ликвидирана от НКВД, така и в Париж левосектантите трябва да отстъпят.

Цола Драгойчева (Соня) е командирована в Париж, за да въдвори ред, но тя не може да се справи и през октомври 1936 г. Георги Димитров изпраща Щерю Атанасов, който трябва да разгроми опозицията. Мисията му е успешна. Между нарежданията, издадени от Коминтерна, е и заповедта до българските комунисти във Франция да прехвърлят членството си от БКП към френската комунистическа партия.

Въпреки опозицията на левосектантите, които отказват да прекратят членството си в БКП, нареждането от Коминтерна е изпълнено.

По време на чистките в Москва Испания е в състояние на гражданска война. Двата лагера – т.нар. републиканци и фалангистите – воюват помежду си. На фалангистите на генерал Франко помагат Германия, Италия и Португалия. Немски и италиански пилоти управляват доставените от Италия и Германия самолети, голям брой доброволци от същите две страни и Португалия се бият заедно с бойците на генерал Франко.

Републиканците са подпомогнати – с оръжие, пари и жива сила – от СССР, Мексико и Франция (до известно време). Повече от 4/5 от помощта пристига от Съветския съюз. Франция и столицата Париж служат като клирингова връзка между набираните комунисти доброволци от цял свят и републиканския лагер в Испания. Както навсякъде, и тук български комунисти емигранти и агенти на Москва от цяла Европа вършат услугите на Коминтерна, перат пари, използват френски, швейцарски, португалски и други банки за финансиране на републиканските сили, картотекират, оборудват и изпращат доброволци в Испания и служат като око и ухо на интересите на СССР.

Guerra Civil Española трае по-малко от три години – от юли 1936 до 1 април 1939 г. – и взима около 480 000 жертви, голяма част от които са цивилни граждани, попаднали в огъня между републиканци и фалангисти. Немалка част от жертвите са чужденци, които идват от всички европейски страни и даже извън Европа. По полетата на Каталуня и Валенсия, в битките на р. Ебро, в Барселона и Мадрид намират смъртта си най-малко 68 българи, повече, отколкото жертвите (61), дадени от комунистите в България през същия период от време.

Българският контингент във Франция е незначителен в сравнение с хилядите емигранти в СССР, но ролята им в полза на СССР, Коминтерна, испанските републиканци и световната революция не е за пренебрегване. Сравнително голям брой българи – от България и изпратени от Москва функционери и служители на Коминтерна – участват и в преки действия по фронтовете в Испания.

Мнозина изпълняват стриктно партийни (съветски) функции и се занимават с шпионаж, следят и надзират биещите се, участват и много активно в паралелната война, която се води между различните фракции на републиканския фронт: анархисти, социалисти, синдикалисти и други еретици, спрямо правата кауза на съветския болшевизъм, вършат точно това, което става по същото време в Съветския съюз – прочистване и ликвидиране на неудобните съюзници в борбата за власт вътре в републиканския лагер.

В отбелязания по-горе партиен албум „Звезди във вековете" се споменават загиналите антифашисти в Испанската гражданска война 1936–1939 г. Те са 50. Освен тях се изброяват още 72 антифашисти, загинали в съпротивата на страни извън България.

В Испанската гражданска война участват 460 български комунисти според източници, свързани с Коминтерна. България е неутрална в конфликта в Испания и снабдяването с военни материали на коя да е от двете воюващи страни е забранено. В 1937 г. правителството забранява участието на българи във войната. В Париж Коминтернът установява комитет под ръководството на Методи Шатаров (Атанасов), чиято задача е да посреща комунистите, пристигащи от България, и да урежда извозването им до Испания.

Български анархисти също се бият на страната на републиканците, но броят им не е установен. Възможно е анархистите да са били толкова или повече на брой, отколкото българските комунисти. Твърди се, че 100 българи пристигат в Испания от СССР, а от останалите българи 70% са комунисти. Част от тях, по-специално тези, които идват от СССР, имат изрични поръчения от Коминтерна.

Те пристигат, за да продължат или по-скоро да проведат съветската чистка на испанска земя. Поръченията им са по-скоро политически, отколкото военни. Някои от тях служат като политически комисари във военните подразделения на републиканските части и подобно на други техни колеги от Коминтерна – един от тях е бъдещият френски комунистически водач Жак Дюкло – обръщат по-голямо внимание на прочистването на редовете на участниците в гражданската война от еретици, анархисти, непринадлежащи към правата вяра, даже с цената на физическа ликвидация, отколкото да организират въоръжените действия на частите си.

Българите, дошли от Москва, обикновено крият националността си и са под руски имена. Между комисарите с политически поръчения особено активен е бил Георги Дамянов (Белов), който се е отличил в провежданите лично от него чистки. Други са Борис Степанов-Минев (Морено), Димо Дичев (Янев), Румен Аврамов-Леви (Мигел), Фердинанд Козовски (Полковник Петров), Карло Луканов (Майор Белов), син на Тодор Луканов, Антон Иванов (Спиридон), Владо Тричков (Капитан Павлов) и други участници в чистките.

Задграничното бюро на БКП назначава Съби Димитров (Владимир Михайлов) за политически комисар на българските доброволци в Испания. Между другите по-известни участници във войната са Цвятко Радойнов (Радионов), Петър Панчевски, който участва във Втората световна война като генерал-майор от съветската армия и по-късно става министър на отбраната в България, лекарите д-р Петър Коларов (д-р Вранек), син на Васил Коларов, и д-р Цветан Кръстанов (Оскар Телге). 27 от българските участници в Испанската гражданска война по-късно са убити в съпротивата в България и 4 – в съпротивителните движения на други европейски страни. Испанската гражданска война завършва формално на 1 април 1939 г. с победа на фалангистите, водени от генерал Франсиско Паулино Ерменехилдо

Теодуло Франко и Баамонде Салгадо Пардо, по-известен като генералисимус Франсиско Франко.[A]

Поредният опит на Коминтерна в СССР да установи предмостие в Европа завършва с неуспех.

Но съветската инвестиция в Испания не е напълно загубена. Още през октомври 1936 г. златото на испанската държава – около 400 тона – е натоварено на съветски кораби в Картахена и пристига в Москва. Формално то е залог за посрещане на разноските по оръжейни доставки. По днешни цени 400 тона злато струват около 17,5 милиарда долара. След победата на фалангата и разгрома на републиканците Парижкият център урежда дислоцирането на бегълците, настаняването им и прехвърлянето им обратно в страните, от които са пристигнали. Немалко от победените комунисти използват временните лагери, предоставени им от услужливите и състрадателни французи и техните правителства.

Когато Втората световна война започва, мрежата от коминтерновски служители поема функциите на координиране на съпротивата в окупираните от германците европейски страни. Българи комунисти, бивши участници в Испанската гражданска война, или нови попълнения от България се включват във френските, белгийските и други съпротивителни движения, стремейки се да прокарват и там линията на Москва.

„Мирният" период в България

Сравнителното омиротворяване в България продължава дълго време. Въпреки че преследванията на комунистите продължават, независимо от това кой управлява – след Сговора идва Народният блок, после превратаджиите от 19 май 1934: кръгът „Звено" и Военната лига, следват три правителства до избухването на Втората световна война през септември 1939 г., – страната е спокойна. ЗЗД е в сила, БКП продължава да работи нелегално, но общо взето, България живее мирно и спокойно. Комунистическото влияние е значително отслабено, членството в двете партии и РМС е намаляло, национализмът е във възход, а след 19 май 1934 г. партиите са поставени извън закона и нови избори се състоят чак в 1938 г.

[A] През юли 1936 г. известната Долорес Ибарури Гомес (Dolores Ibárruri Gómez), една от лидерите на Испанската комунистическа партия (сталинистка), произнася реч с фамозния израз *No Pasaran!* (Няма да минат!). Фалангистите, напротив, се подиграват с *Pasaremos con Pardon!* (Извинявайте, но минаваме!). Генерал Франко при превземането на Мадрид в края на войната казва: *Hemos pasado* (Минахме!).

В сравнение с периода 1930–1934 г. репресиите против комунистите се засилват след Деветнадесетомайския преврат. Към края на август 1934 г. по сведения на Коминтерна повече от 500 комунисти са арестувани. Отделно се съобщава за нови 130 работници и войници, арестувани и обвинени в комунистическа пропаганда. В края на 1934 г., пак по сведения на Коминтерна, задържаните са вече 2000, а през февруари 1935 г. – 2200. Съобщава се за убийства на революционни лидери и 7 убити „антифашисти".

Един от тях е Йордан Лютибродски, комуто принадлежат думите: *„Подобре мъртъв, но жив за своята класа, отколкото жив, но политически труп."* През 1935 г. е осъден на смърт за неговата революционна дейност. Било му е предлагано да се откаже писмено и публично от партията и своите комунистически идеали, срещу което присъдата му ще бъде отменена. Той е отказал и е екзекутиран във Варненския затвор на 9 май 1935 г.

В началото на 1936 г. според комунистически източници политическите затворници са били 2500. Нов голям процес се открива в Стара Загора през ноември 1936 г. Издадени са 10 смъртни присъди, 4 от които са на малолетни и са заменени с доживотен затвор. През следващата, 1937 г. голям брой затворници са освободени и към средата на годината политическите затворници не са повече от 1500.

Като цяло през 30-те години броят на загиналите комунисти намалява значително. Множество от смъртните присъди са показни, малко от тях се привеждат в изпълнение. От 1930 до 1934 г. включително жертвите са 147, а от 1935 до 1940 – 291. Общо за 11 години са 438. Вероятно е, че повечето от тях са при схватки с органите на властта или при въоръжени действия, понеже общият брой на изпълнените смъртни присъди по ЗЗД за целия период от 1925 до 1944 г. е само 12,5% от произнесените смъртни присъди.

За 14-те години през периода от 1927 до 1940 г. жертвите, понесени от БКП, възлизат общо на 520 души. По години те са: 1927 – 38, 1928 – 25, 1929 – 19, 1930 – 13, 1931 – 22, 1932 – 37, 1933 – 31, 1934 – 44, 1935 – 43, 1936 – 39, 1937 – 82, 1938 – 62, 1939 – 37 и 1940 – 28.

През същия сравнително мирен период – 1927–1940 г. – продължават набезите на отделни чети под комунистически контрол, както и не престават случаите на атентати и убийства на длъжностни лица. Четите, появили се още в 1923 г. и особено активни след април 1925 г., са напаст за българското общество и дейността им намалява значително чак след 1929 г., макар и да не приключва до 1935 г. В парламентарни прения в Народното събрание в края на октомври 1929 г. се говори за „десетки убийства". Не е пресилено да се твърди, че жертвите, понесени от органи на властта, и „косвените загуби" (collateral damage), понесени от цивилното население, включително отвличания, екзекуции на набелязани лица, нападения срещу държавни и общински органи, са възлезли поне на половината от понесените загуби от страна

на комунистите. Числото 260 може да се приеме като достоверно или поне близо до истината като брой на понесените жертви от противниците на комунистите през същия период.

Много повече жертви – както бе посочено по-горе – понасят българските комунисти за същия период от време извън България. Стотици, вероятно над 1000 убити, дава БКП по време на чистките в СССР само за три години, от 1936 до 1938 г. В България за същите три години жертвите са 183. Но това не са единствените жертви, които понася БКП по същото време. Новата авантюра на Коминтерна е намесата му в гражданската война в Испания.

Дори и с чистките в СССР, участието в Испанската гражданска война и дадените жертви борбата в България продължава. Но и там нещата не вървят безпроблемно. Силата и влиянието на комунистическите идеи и действия са значително отслабени. Причините са от различно естество: организационни, противоречиви нареждания от Москва, превземане на партийното ръководство и местните организации от левосектанти, непрекъснато преследване от страна на властта, недоверието на народа, стигащо до омраза към комунизма, компрометиран с действията си от 1923–1926 г., и появата на националистическите организации – конкуренти за спечелване душите и сърцата на младежта.

Развитието на комунистическите организации: партийни, младежки и синдикални, след репресиите от 1925 г. показва, че успех в бъдещето може да се очаква, щом партията се откаже от нелегални действия и революционна борба и се ориентира към пълноправно участие в обществения и парламентарния живот на нацията. Подобно участие никога не е било отказвано от страна на държавата и обществото и това се вижда ясно и определено в дейността на легалната Работническа партия, основана още по времето на Сговора през 1927 г.

Членовете на Работническата партия се увеличават от 6000 в края на 1930 г. на 12 000 през юли 1931 г. и на 25 000 в края на същата година. През юни 1932 г. те са вече 30 000, обединени в 1602 местни организации и групи, и достигат 35 000 до преврата през 1934 г. През 1932 г. членовете на Работническата партия наброяват 27 078, а в 1933 г. нелегалната комунистическата партия има 3732 членове. В края на следващата година те са около 4000. По това време Работническата партия е разпусната. През октомври 1936 г. възстановената Работническа партия наброява 3857 души, а комунистическата – 3395. Проблемът е в това, че БКП не престава нелегалните си действия и предизвиква репресии, които навреждат и на легалната Работническа партия.

Успехите в местните и парламентарните избори от 1928 до 1932 г. и след това дават указание за пътя, който може да се следва, ако целта е участие във властта по мирен и легален начин. В парламентарните избори на 29 май

1927 г. Демократичният сговор получава 504 703 гласа и взима 167 от общо 273 депутатски места. Железният блок получава 285 758 гласа и 56 места, Работническата партия събира 29 210 гласа с 4-ма депутати, двама избрани директно и още двама с листите на земеделците. Но след четири години, на парламентарните избори на 21 юни 1931 г., Работническата партия под името Трудов блок получава 166 000 гласа и имат 31 депутати.

В местните селски избори гласовете за Работническата партия от 2282 през 1928 г. се увеличават на 10 912 в 1930 г. и на 122 113 две години по-късно. Успехите са явни, но има проблеми със структурите. Паралелно съществуват две партии, които в края на краищата имат единно ръководство – макар и не формално, – което е подчинено на Коминтерна и изпълнява неговите заповеди и нареждания, които често са противоречиви. Само за няколко години курсът на Коминтерна се променя от призив към революционни действия – 1923–1925 г. – към легални действия и привличане на съюзници, но пак с подготовка и приготовления за революция, от отказ от незабавна революция до единен фронт против фашизма.

От гледна точка на Коминтерна обаче, а и на ортодоксалното партийно ръководство в Москва, легализирането на Партията създава проблеми. Въпреки че Работническата партия от създаването си през 1927 г. до легалната ѝ забрана след преврата на 19 май 1934 г. е фактически легален комунистически фронт – така е бил приеман от властта и от обществото и затова негови депутати и общински съветници са касирани, – членската му маса, която се увеличава, неизбежно получава по-различна идеологическа окраска, отколкото в партията майка, където царят стриктен ред и дисциплина. Освен това с превземането на партията от левосектантите – 1927–1934–1935 г. – по-старите партийни кадри се прехвърлят в новата партия (Работническата, която е легална), оставяйки БКП в ръцете на новото ръководство (левосектантите). Противоречията са неизбежни.

Няколко месеца след преврата от 19 май 1934 г. – през септември същата година – Политбюро на БКП (все още в ръцете на лявата опозиция) решава да разтури Работническата партия. Тя, а и всички други партии официално са забранени от правителството на деветомайците. Разтурени са също ВМРО и националистическите организации, макар че те не са партии и не участват в парламентарни избори. Но не това стои в основата на разпореждането на Политбюро. За ръководството на БКП продължаващото съществуване на Работническата партия се е превърнало в заплаха за властта им, понеже повечето от нейните ръководни кадри симпатизират на хората от Москва, с които българското ръководство на БКП воюва.

Поради същата причина веднага след проведените чистки в България и установяването на ново ръководство Шестият пленум на БКП в 1936 г. нарежда възстановяването на Работническата партия, въпреки че поради пра-

вителствената забрана и двете организации ще се наложи да съществуват нелегално. Ползата от това решение има и практическа страна. Според ЗЗД, който изрично забранява членство в БКП, се предвижда наказание за членство в БКП до 15 години затвор, докато наказанията за партийно членство (в други партии според закона от юни 1934 г.) са много по-леки – до 3 години затвор.

Едновременно с вземането на новото решение се появява и движение в БКП да се организира нейното вливане в Работническата партия. Мотивите за този завой са, че закриването на БКП ще придаде по-прилично лице на Работническата партия и ще я улесни при набирането на нови членове във връзка с новата линия за единен фронт. Особено усърден в това направление е Станке Димитров-Марек. Въпросът е дори поставен за арбитраж и разрешаване пред Изпълкома на Коминтерна през октомври 1937 г. В края на краищата до определено решение не се стига.

През зимата на 1937–1938 г. полицията се добира до имената на ръководителите на нелегалната БКП. Това става след арестите на няколко видни комунисти. Взима се решение да се разпусне ЦК и за да се избегнат арести и репресии върху местните комитети на партията, всички връзки с тях са прекъснати. Това е нов удар върху партията, този път предизвикан отвътре.

Двете партии – в нелегалност – продължават съществуването си, но не успяват да развият някаква особена дейност, понеже освен заплахата от репресии, постоянния натиск от страна на властта и недоверието на обществото тяхната членска маса се е смалила близо до критичния минимум. Само за десетилетие броят на членовете е намалял петкратно. През 1932–1933 г. членовете на Работническата партия наброяват 27 078, а в 1933 комунистическата партия има 3732 членове, общо около 30 800. В края на следващата година те са около 4000. По това време Работническата партия е разпусната. През октомври 1936 г. възстановената Работническа партия наброява 3857 души, а комунистическата – 3395, общо малко над 7200. В 1940 г. членовете на двете партии са даже по-малко, общо те наброяват 6890.

Опитите на БКП да организира единен фронт с други партии и организации – задача, поставена от Коминтерна още от 1934 г. – не може да намери отклик всред българското общество. Освен недоверието и страха от революционни действия, компрометирали партията за дълги години, намаляването на нейната членска маса и влиянието ѝ в българското общество причините са и успехите при омиротворяването на страната и връщането ѝ към нормален обществен живот. Годините от 1936 до 1940 по признанията на много съвременници са едни от най-щастливите за България, особено в сравнение с минали години и на фона на настъпващите събития.

Признак за настъпилото разведряване и успокояване на страстите е възобновяването на парламентарния живот. Нови избори – първите след

1931 г. – са насрочени за март 1938 г. БКП прави многократни опити да се присъедини към вече образувани опозиционни блокове при подготовката на изборите, но без успех: нито една политическа сила, даже и левите земеделци и социалдемократите, не желае да има нещо общо с комунистите. По-успешни са техните опити за сближаване с други опозиционни сили на местно ниво или инфилтриране в дружества и организации, които нямат изявена политическа насоченост, като женските дружества, съюзи на културни дейци, Българо-съветското дружество, Международния съюз за мир, Съюза на българските есперантисти, Въздържателното дружество и други подобни формации.

Комунистическата инфилтрация в тези и други съюзи и дружества е толкова явна и прозрачна, че правителството разтурва Въздържателното дружество. Комунистите – специално за изборите – променят и политиката си по отношение на националния въпрос. Отявлените интернационалисти, които само до вчера са заклеймявали „българския шовинизъм" и „патриотарската интелигенция", сега клеймят Ньойския договор и се обявяват в защита на преследваните български малцинства в съседните страни. Стигат даже до призоваване за

обединение на потиснатите български области в Южна Добруджа и Западните покрайнини с България.

Обявените от правителството изборни правила съдържат толкова ограничителни клаузи, че опозиционните сили в лицето на техните лидери – понеже партиите са официално и формално забранени – се обявяват публично против тях и изготвят протестен меморандум, адресиран до Н.В. царя. Комунистите отказват да се присъединят към протеста, понеже не искат да положат подписите си под документ, подписан и от Александър Цанков, който също протестира против правителствените предложения.

Правителството се съгласява с някои от възраженията на опозицията, но запазва повечето ограничителни правила. В предизборната кампания комунистите постигат известно частично съгласие за общи действия с другите опозиционни сили: всички, включително комунистите, се договарят да не агитират против опозиционните кандидати по места, а да се концентрират върху победа над правителствения кандидат. Споразумението не е формализирано, нито е публично обявено. Лидерите на демократичните партии се стремят да избегнат клеймото на комунизма върху своите кандидати. Те нямат нищо против анонимната подкрепа на комунистите, но не желаят това да се разчуе, за да не отблъснат по-многобройните свои гласоподаватели.

Резултатите от проведените избори на четири различни дати през март 1938 г. все още са противоречиви. Част от проблема е, че избраните народни представители не могат да бъдат идентифицирани партийно, тъй като законът го забранява. Кандидатите се състезават индивидуално, макар че почти

всеки от тях е вече известен на гласоподавателите като принадлежащ към тази или онази партия в недалечното минало. От друга страна, част от избраните депутати веднага или в късо време след избирането им преминават в правителствения лагер и престават да бъдат „опозиционери".

При все това на първото гласуване за председател на Народното събрание кандидатът на правителството получава 93 гласа, а другият кандидат за председател, около когото се обединяват опозиционерите, е получил 67 гласа. Общият брой на депутатите е 160. От 67-те избрани опозиционери 45 се идентифицират като земеделци от двата лагера – „Врабча 1", привърженици на Димитър Гичев, и „Пладне", които са по-леви, 8 социалдемократи, 5 комунисти, 4 демократи и 5 привърженици на професор Александър Цанков.

Резултатите от изборите са дошли като неприятна изненада за правителството, което, макар и не застрашено – министър-председател е Георги Кьосеиванов, – се чувства неудобно сред толкова много опозиционери. Помалко от месец след свикването на Народното събрание трима комунистически депутати са изхвърлени, тъй като е установено, че принадлежат към нелегалната БКП. Съдбата на другите двама е неизвестна.

Против изключването им се обявяват Димитър Гичев и професор Александър Цанков, който твърди, че е по-добре те да бъдат представени в Народното събрание, отколкото да бъдат тласнати в нелегалност, заявявайки, че

... с изхвърлянето им Болшевизмът няма да бъде сразен.

През декември 1938 г. са изключени и шест народни представители пладненци. Обвинението срещу тях е, че са образували политическа група и са се опитали да намалят прерогативите на Короната.

XXIV народно събрание, което е прочуто с факта, че е първото, за което могат да гласуват българските жени (не всички от тях), не изкарва докрай мандата си, то е разпуснато на 24 октомври 1939 г. Междувременно се случват няколко важни събития.

Навечерието на Втората световна война

На 13 март 1938 г. е обявен т.нар. аншлус, присъединяването на Австрия към Германия. Австрия престава да съществува като държава и е включена в Германския Райх.

На 30 септември 1938 г. в Мюнхен се събират държавните глави на Италия, Германия, Франция и Великобритания: Бенито Мусолини, Адолф Хитлер, Едуар Даладие и Невил Чембърлейн, и решават да разрешат на Германия да анексира Судетската област в Чехословакия. Има сведения, че

България и лично Н.В. Борис III са играли решителна роля за предотвратяване на въоръжения конфликт, който е изглеждал предстоящ, и са подготвили до голяма степен срещата на четиримата в Мюнхен. Голямата война се забавя около една година.

На 1 октомври 1938 г. Полша иска от Чехия и получава Тешинската област, която е предмет на териториални спорове между нея и Чехословакия още от 1918–1920 г. На 7 октомври под натиска на Германия чехословашкото правителство приема решение за предоставяне на автономия на Словакия.

На 8 октомври същото се случва със Закарпатска Украйна, част от Чехословакия. На 2 ноември Унгария по решение на Първия Виенски арбитраж получава южните райони на Словакия и Закарпатска Украйна с градовете Ужгород, Мукачево и Берегово.

На 15 март 1939 г. Германия окупира останалата част от Чехословакия, включвайки я в състава на Райха под името „Протекторат Бохемия и Моравия".

На 23 август 1939 г. Германия и СССР подписват Договор за ненападение и приятелство с таен анекс, разделяйки си Полша (преди да е започнала войната) и установявайки зони на влияние в Европа.

На 1 септември 1939 г. Германия напада Полша, а след две седмици СССР навлиза в Полша. Франция и Великобритания обявяват война на Германия, но не и на СССР. Започнала е Втората световна война.

Тези събития се случват не в България, а извън нея, но те не закъсняват да определят до голяма степен нейната съдба. Страната трябва да нагоди външната си политика с оглед на вече случилото се и да предугади следващите международни ходове, за да може да реагира адекватно. А държавата трябва да осигури вътрешен мир, ред и спокойствие, доколкото и докогато е възможно. Необходими са нови лица, нова политика – външна и вътрешна, ново правителство и ново Народно събрание.

Както при провеждане на външната си политика, така и при вътрешната властта/правителството/държавата ще се нуждае от подкрепата на обществото и народа/нацията. Не ще и дума, че съгласие – сега се нарича консенсус – по всички въпроси на външната политика не е възможно да бъде постигнато. Но мирното разрешаване на всички проблеми, относно действията на текущата власт, в това число, разбира се, и въпросите относно пътя, който България трябва да следва в отношенията си със съседите си и с другите страни, особено с тези, които тогава се наричаха „цивилизовани", е *conditio sine qua non.*

България отдавна принадлежи към „цивилизованите страни": тя е конституционна монархия с представително управление, гражданите ѝ се ползват с еднакви политически и граждански права, разделението на властите, макар и не безусловно, сработва по същия начин както в напредналите европейски страни, съдебната власт е независима и справедлива, съди се според

закони, приети от независимо избран парламент, според изискванията на конституцията и – особено важно, макар и незабелязано – България е щастливо изключение в света отпреди Втората световна война.

Светът през 1938 г. е доста по-различен от сегашния. С изключение на англоговорещите страни: Великобритания (която загуби колониите си след Втората световна война), САЩ, Канада, Австралия и Нова Зеландия – които и сега изглеждат както са били и тогава, – останалият свят е бил различен.

Съществуват „велики сили" и други, не толкова велики. В целия континент Африка са съществували само 2 независими държави: Египет от 1922 г. и Либерия, основана през 1847 г. от американски негри. Африканският континент е плячка на великите сили, които са си го разделили: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Испания, Белгия и Холандия. След Втората световна война всички те загубиха колониите си и сега в Африка съществуват 54 независими държави.

Азия е по-голям континент и там има повече държави със самостоятелно управление. Освен древните като Иран (Персия), Китай, Япония, Монголия (от 1921 г., но под съветска доминация до 1991 г.), Тайланд (Сиам), Непал, Бутан и Оман в периода между Европейската и Втората световна война се създават независим Ирак, Афганистан и Саудитска Арабия. И там след 1945 г. колониалните държави загубиха владенията си и сега в Азия се набройват 48 независими държави – или 51, ако се прибавят Русия, Турция и Египет.

В Европа, континента, където е България, през 1938 г. е имало 29 държави, които след три години намаляват на 21. Сега независимите държави в Европа са 51, а възможно е да се появят и нови. По-интересно е да се напомни какъв е бил държавният строй в повечето европейски държави към 1938–1939 г. и как България се е сравнявала с тях.

Повечето европейски държави от онова време са с авторитарно управление, някои от тях са диктатури, други са под тоталитарен режим. Демократичните правила – не само такива, каквито се разбират в момента, към 2018 г., – но по правилата отпреди 80 години, не се спазват в повечето европейски държави. Но се спазват в България.

В Русия от 1917 г. има тоталитарно управление, което е изградено върху автократичната монархия на династията Романови, предшествала появата на СССР.

В Италия от 1922 г. – според някои историци от 1928 г. – има еднопартийно, авторитарно, фашистко управление, което претендира да е тоталитарно, но не е. Бенито Амилкаре Андреа Мусолини, фашисткият диктатор, и до днес все още има почитатели в страната си.

Подобно е положението в Португалия с управлението на диктатора Салазар от 1932 г. През 2007 г. Антонио де Оливейра Салазар бе определен от португалците за най-великия португалец на всички времена.

В Испания от 1939 г. управлява генерал Франко, *Caudillo de España por la gracia de Dios,* разгромил противниците си в гражданската война. Преди смъртта си през 1975 г. той успешно превежда Испания към конституционна монархия с демократическо управление.

Адолф Хитлер поема властта в Германия през 1933 г., след като спечелва демократично проведените избори от 1932 г. В изборите за Райхстаг през 1928 г. националсоциалистите получават 12 места в парламента срещу 54 за германските комунисти. Две години по-късно те получават повече от 6 милиона гласа и вкарват 107 депутати срещу 77 за комунистите. На изборите за президент на Германия през 1932 г. Хитлер получава 13 400 000 гласа. Същата година се провеждат парламентарни избори. Хитлер има 230 депутати, а през март следващата година – 288. При референдум за сливането на поста президент и канцлер за Адолф Хитлер гласуват над 90% от гласоподавателите.

През следващите години голямото мнозинство от германските комунисти – към 1932 г. партията на Телман и Торглер има около 6 милиона членове – се присъединява към социалистите на Хитлер. Телман е преследван, но Торглер работи за новия режим в министерството на пропагандата на д-р Гьобелс. Някои от водачите им, които не са се присъединили към социалистите на Хитлер, са неутрализирани: изпращани в концлагери или в затворите.

Те не са много; обикновените членове на Германската комунистическа партия нямат нищо против да се възползват от социалните мероприятия, внедрени от социалистите. До края на войната в Германия не съществува съпротивително движение против режима на Хитлер. Опозицията, каквато съществува или се разгаря към 1944 г., идва от някои аристократи или от части от офицерския корпус.

Управлението на германските социалисти до май 1945 г. е получило предостатъчно коментари, изследвания и историческа информация, за да има нужда да се спираме на него. Това, което заслужава да се отбележи, е, че то е тоталитарна диктатура, при която традиционно характерните за Западна Европа либералнопарламентарни модели на управление са пренебрегнати.

Поглед върху останалите европейски страни показва тенденция към авторитаризъм и диктатура като преобладаващ модел на развитие във всички страни извън зоната на демокрация, лична и обществена свобода, върховенство на закона, плурализъм и толерантност. Тази зона е сравнително малобройна: към 1938 г. в нея са само Великобритания, Франция, Белгия, Холандия и Швейцария плюс скандинавските страни Швеция, Дания, Норвегия и Финландия. И България!

В Полша е изграден своеобразен полски модел на селективно допускане на народа към вземането на важни решения от национално и държавно зна-

чение. След полудиктатурата на маршал Пилсудски и смъртта му през 1935 г. група военни: маршал Смигли-Ридз, президентът Игнаци Мошчички и полковник Бек, управляват Полша до разгрома ѝ през септември 1939 г.

Албанският крал Ахмед Зогу управляваше страната си като военна диктатура до 1939 г., когато Албания бе включена в Италианската империя и загуби независимостта си.

Управлението на Кемал Ататюрк в Турция революционизира, модернизира и реформира Османската империя, на която Турция стана наследник след Европейската война. Султанът изчезна, страната стана модерна република и всичките ѝ владения в Азия и Африка бяха загубени. Кемалистката военна върхушка управлява Турция дълго време като авторитарна държава, но с действително участие на турския народ във властта.

През в 1931 г. югославският крал Александър I Караджорджевич обяви военномонархическа диктатура в страната си – дотогава назоваваща се Кралство на сърби, хървати и словенци. Минимално внимание се е обръщало на демократичните права и свободи в държава, чието внимание е било главно насочено към етническите ѝ проблеми.

Подобно е положението и в Румъния, където след Европейската война – Румъния е победител заедно със Сърбия/Югославия, Гърция, Полша и Чехословакия – монархическият институт е компрометиран, държавата не е в състояние да превъзмогне или дори да уталожи етническите проблеми, а натискът на националистическите организации е непреодолим. От средата на 30-те години Румъния е авторитарна държава с минимално зачитане на основните права на своите граждани, а след 1940 е под военната диктатура на генерал Йон Антонеску. Твърди се, че Румъния е единствената държава освен Германия, която предприема самостоятелно унищожаване на евреи.

В Гърция положението не е много по-различно от това в Югославия и Румъния. След период от безредици и хаос генерал Георгиос Кондилис извършва държавен преврат в 1935 г., заличава републиката и след подправен референдум възстановява крал Георг II на трона. След споразумение между краля и генерал Метаксас последният установява диктаторски режим, който в авторитарната му форма продължава – с известни (полу)демократични интервали – до 1974 г.

Унгария, която е загубила 72% от територията и 66% от населението си след Европейската война, преживява кървавия комунистически режим на Бела Кун („Касапинът от Одеса“) от март до август 1919 г. и от 1920 г. се управлява от адмирал Миклош Хорти като регент на възобновеното Кралство Унгария. Режимът е смесица от авторитаризъм и демократизъм, а страната има и хронични етнически проблеми. След 1940 г. демократизмът е на изчезване.

През краткия самостоятелен живот на Литва – от 1919 до 1940 г. – страната е под авторитарния режим на генерал Антанас Сметана, който идва на власт през 1926 г. след държавен преврат.

Латвия (Летония, Ливония), както и другите балтийски държави, постига независимост след Октомврийската революция в Русия през 1917 г. Дотогава Литва, Латвия, Естония и Финландия са част от Руската империя. Обявила независимост през 1920 г., Латвия се превръща в авторитарна държава след преврат през 1934 г., извършен от генерал Франсис Балодис и министър-председателя Карлис Улманис, който управлява като диктатор до 1940 г. Управлението му е сравнително толерантно, но основните свободи не са гарантирани.

Естония, добила независимост през 1920 г., става част от СССР през 1940 г. Тя се управлява демократично до 1934 г., когато поради вълнения – главно от икономически характер – правителството е в невъзможност да управлява и парламентът е разпуснат. На власт идва Константин Петс с помощта на генерал Джон Лайдонер. Петс става президент след избори през 1938 г. и се опитва да възобнови предишния режим, но след две години страната губи независимостта си и се превръща в съветска република.

Чехословакия, изкуствено създадена държава след Европейската война, обикновено се рекламира – и в историческата литература – като образец на демократичност и граждански свободи през периода, когато повечето европейски страни предпочитат авторитарни и диктаторски режими на управление. Истината е, че Чехословакия между двете войни е истинска „тюрма на народите", както Карл Маркс нарича Русия. Тя е мултиетническа държава с няколко националности и етнически групи: чехи, немци, словаци, унгарци, украинци, поляци и други.

Чешкият елемент в новата държава, появила се през 1919 г. върху руините на Австро-Унгарската империя, потиска словаците, които при разпада на Чехословакия през 1939 г. не закъсняват да обявят независимостта си – и втори път след разпада на социалистическия лагер през 1993 г. Словаците не са малобройни, те са над 28% от населението в цялата държава.

Чехите – водещият и доминиращ елемент в довоенна Чехословакия, макар че са по-малко от половината от населението на страната – отнемат правата на многобройното германско малцинство в Судетската област, присъединена към Чехословакия през 1919 г. Там живеят над 3 милиона немци (3 123 000 в 1921 г.), около 23% от общото население на Чехословакия, които са лишени от представителство в държавните органи.

В Закарпатието, регион в Югозападна Украйна, живеят унгарци, украинци, руси и други национални групи. Регионът е присъединен към Унгария, след това към Украинската СССР, а след разпадането на Съветския съюз ста-

ва част от Украйна. Областта Тешен е населена главно с поляци и Полша присъединява тази част от Чехословакия при разпада ѝ през 1939 г.

Политическата карта на тогавашна Европа е силно оцветена в авторитарни, диктаториални и тоталитарни краски. Както се вижда от набързо скицираните анализи, това не се отнася само до съседите на България, които са затънали в авторитаризъм. Главните политически проблеми на Балканите са по-малко идеологически, а са по-скоро от етнически характер.

Турция не е изключение: преследването на арменците, което по време на Европейската война и дори след това – по времето на Кемалисткия режим – се изражда в геноцид, и на гърците след войната прави страната да изглежда монолитна, понеже арменците са изтребени или емигрирали, както и гърците, но кюрдският проблем още тогава тлее, за да избухне със сила в по-ново време.

Югославия и Румъния – гигантски уголемени след края на Европейската война – имат постоянни проблеми с малцинствата си. Румъния има проблеми с унгарци, украинци, българи, евреи, цигани и руснаци, а Югославия – с всички други народности и малцинства освен със сърбите, които фактически доминират в политиката, армията и образованието. В тази многонационална държава освен сърби влизат хървати, словени, македонци/българи, турци, албанци, евреи и власи, които говорят на пет различни езика и изповядват различни религии: православни християни, мюсюлмани, юдеи и католици. В Гърция има значителен брой българи, турци и албанци, които са почти напълно обезправени.

България няма етнически проблеми въпреки големия брой турци – над 10% от населението. Благосклонното и състрадателно отношение към чужденците е дало възможност на арменци, бягащи от преследвания в Турция, и руснаци – от ужасите на революцията през 1917 г. и последвалата гражданска война – да бъдат приютени без каквато и да е дискриминация. Към тях се прибавя огромната емиграция на етнически българи от Вардарска и Егейска Македония още от времето на Илинденското въстание и Балканските войни, но особено засилена след Европейската война.

България не е имала проблеми с еврейското малцинство, което е заварено при Освобождението и с което българите съжителстват безпроблемно чак до присъединяването на България към Тристранния пакт през 1941 г., което налага ограничителни мерки не само спрямо евреи, но и към *„тайни и международни организации"* като масонските ложи, ротарианците, ционистките организации, ПЕН-клуб и други, които се считат като проводници на чужди влияния. Особени разпоредби се предвиждат в закона за „противонационалните и съмнителните прояви".

Периодът от Мюнхенското споразумение в края на септември 1938 г. до нападението на Германия срещу Русия на 22 юни 1941 г. е един от най-

интересните в новата история на България, понеже в много кратко време – само за малко повече от две години и половина – се случват няколко важни за страната събития, някои от тях свързани в по-малка или по-голяма степен с действията на българските комунисти.

След Мюнхен 1938-а следва разпокъсването на Чехословакия, което завършва с фактическото ѝ изчезване от картата на Европа. На нейно място се появява независимата държава Словакия, Судетската област е анексирана от Германия, а Бохемия – остатъчна Чехия – се превръща в „протекторат на немския Райх". Но в унищожението на Чехословакия с особено усърдие участват „малките чакали" – Полша и Унгария, – които на свой ред окупират части от изчезващата държава. На 2 октомври 1938 г. поляците окупират Тешенска Силезия, района Тешен – Фриштат – Богумин, а след една седмица унгарците анексират Закарпатска Украйна (Рутения), област в Югозападна Украйна, сега съставна част от Украйна.

Прекрояването на границите в Средна Европа, започнало с аншлуса между Австрия и Германия през март 1938 г. и продължило с разпадането на Чехословакия, се схваща от реваншистките държави като процес, който на практика денонсира Парижките споразумения от 1919 г. Германия, Унгария, Русия (СССР) и България са загубили територии, но никога не са ги забравили. Турция обаче, която – като наследник и приемник на Отоманската империя – е загубила най-много територии, не се проявява като реваншистка държава.

Германия започва процеса на възвръщане на загубените си територии с аншлуса, макар че Австрия не е била част от Германия, продължава със Судетите и след това с Бохемия. Но това няма да бъде краят. Унгария прибира Рутения и се готви за Трансилвания и Войводина, първата присъединена към Румъния, а Войводина – към Югославия. С т.нар. (Втори) Виенски арбитраж Румъния отстъпва Трансилвания. Войводина е окупирана от Германия през 1941 г. с войната ѝ срещу Югославия, отстъпена на Унгария, но отново загубена през 1945 г.

СССР гледа към балтийските страни: Литва, Латвия и Естония, както и Финландия, към Бесарабия и Буковина – в Румъния, и към Източна Полша. До лятото на 1940 г. нейните претенции са задоволени: всички тези страни и области са присъединени към СССР. Финландия остава автономна, но губи Карелия и други части от територията си СССР след съветско-финландската война през зимата на 1939–1940 г.

България, която не само не се е отказвала от изгубените си територии след 1919 г.: Южна Добруджа, Западните покрайнини и Западна Тракия, нито от тези, които ѝ принадлежат по исторически или етнически принцип – Македония, Вардарска и Егейска, Северна Добруджа и Беломорието, – но е и водила три войни за тях, сега съзира възможност да коригира поне част

от Парижките договори от 1919 г. Югославия, Гърция, Румъния и Турция – всички съседи на България – притежават земи и население, за които претендира България.

Националистическите организации: СБНЛ, РНБ, БМСОП, „Родна защита" и др., имат огромна за времето си членска маса и влиянието им се простира не само сред младежта, където те преобладават, но и в армията, университетите, гимназиите и сред интелигенцията. Членовете само на една от тези организации – Съюза на българските национални легиони (СБНЛ) – към 1940 г. надвишават четирикратно броя на членовете на БКП, БРП и РМС, взети заедно. Емигрантските организации – ВМРО, ДРО, Тракийската организация и „Вътрешен" – поддържат духа, чувствата и настроенията на членовете си не само в България, но и по родните им места.

Народното събрание и правителството съвсем не са чужди на настроението на нацията и народа. Цар Борис III, политиците и армията изповядват същите чувства и схващания, както и целокупният български народ. Смело може да се каже, че **през 1940 г.** в страната не съществува нито една организация, нито политически лидер, които да изявят публично несъгласие с националните въжделения на българския народ.

Това включва и комунистите, които по принцип са интернационално настроени, а таят и специална ненавист спрямо българския национализъм. Дори по време на войната това тяхно отношение се запазва – чак до края на август 1944 г., когато по конюнктурни причини – и вероятно по изрично настояване от Москва – комунистите се обявяват за изтеглянето на българските войски от Македония и Беломорието.

След изключването на комунистическите депутати от XXIV народно събрание през 1938 г. крехките и недоверчиви връзки, създадени между комунистическата партия и някои от бившите буржоазни партии по време на изборната кампания, окончателно заглъхват. БРП е в изолация както през повечето време на нейното съществуване. Отношението ѝ към Мюнхенското споразумение от 1938 г. е отрицателно, то съвпада с това на СССР, но ревизионистичните стремежи на нацията и правителството не са атакувани. Ударението на комунистическата агитация е по-скоро към формиране на Балкански съюз или блок, който да служи като буфер на изявяващите се агресивни стремежи на Италия и Германия, които са насочени и към Балканите.

На 22 май 1939 г. Германия и Италия подписват Железния пакт, а една година след началото на Втората световна война, на 27 септември 1940 г., в Берлин е сключен Тристранният пакт между Германия, Италия и Япония. Подписаните военни спогодби и споразумения имат и идеологическа подплата. Още през 1936 г. Германия и Япония подписват т.нар. Антикоминтернов пакт.

Двете страни приемат и Секретно съглашение, което съставлява част от Пакта:

Правителството на Великата Японска империя и правителството на Германия, признавайки, че правителството на СССР се стреми към реализация целите на комунистическия интернационал и има намерение да използва за тази цел своите въоръжени сили, и бъдейки убедени, че това е сериозна заплаха за съществуването не само на държавите, но и на мира в света, с цел защитата на своите общи интереси се договарят за следното:

Член 1. В случай ако една от договарящите се страни бъде непровокирано нападната от СССР или бъде заплашена от подобно непровокирано нападение, другата договаряща се страна се задължава да не предприема каквито и да било мерки, които биха могли да способстват за облекчаване положението на СССР.

В случай на възникване на указаната по-горе ситуация договарящите се страни са длъжни незабавно да обсъдят мерки, необходими за защита на своите общи интереси.

Член 2. Договарящите се страни за периода на действие на настоящото съглашение се задължават да не сключват без взаимно съгласие каквито и да било политически договори със СССР, които да противоречат на духа на настоящото съглашение.

На 6 ноември 1937 г. към Антикоминтерновия пакт се присъединява Италия. Последвана е от Унгария, Манчукуо, държава сателит на Япония и Испания (1939). Финландия, Румъния, Дания, България, Словакия, Хърватско и Китай (частта, окупирана от Япония) подписват Пакта през 1941 г.

През цялата 1939 г. събитията се развиват главоломно. След раздробяването и последвалото фактическо изчезване на Чехословакия започва кризата в полско-германските отношения, бързи совалки между Германия и Полша, Франция, Великобритания и Полша, между СССР и Полша, дипломатически преговори, целящи да се избегне или поне отложи надвисналата опасност от нова европейска война. Балканските страни не стоят безучастни. Пряко засегната става вече Румъния, върху която се оказва натиск от Унгария и България, разбира се, с помощта на Германия.

На 23 август 1939 г. – за огромна изненада на целия свят – СССР и Германия подписват Договор за ненападение. Освен че гарантира на Германия ненамеса при предстоящата си кампания в Европа – пактът се сключва за 10 години, – СССР става практически неин съюзник. Секретният протокол към Договора предвижда разделянето на Полша между двете договарящи се страни и урежда техните сфери на интереси в Източна Европа.

Втората световна война и дилемата на БКП

Преговорите между Германия и Полша са прекъснати. На 1 септември 1939 г. германски войски нападат Полша, два дни по-късно Франция и Великобритания, които са в договорни отношения с Полша, обявяват война на Германия. На 17 септември СССР нахлува в Полша. Втората световна война е започнала. След три месеца СССР напада Финландия, а през следващото лято поглъща Литва, Латвия и Естония и анексира Бесарабия и Буковина от Румъния. Германия за по-малко от година напада и окупира Белгия, Холандия, Норвегия и Франция. До края на 1940 г. Румъния, Унгария и Словакия се присъединяват към Тристранния пакт и стават съюзници на Германия.

Започнал е меден месец в отношенията между българските комунисти, от една страна, и от друга – царя и правителството на Георги Кьосеиванов, заместен през февруари 1940 г. от професор Богдан Филов. Причината е проста: сходство в интересите на комунистите и на правителството.

Договорът за ненападение между Германия и СССР, подписан в Москва на 23 август 1939 г., веднага преобръща гледната точка на българските комунисти. Свикнали да нападат италианските фашисти и немските социалисти, наричайки ги също „фашисти", на следващия ден след новината за пакта комунистите прекъсват всякакви връзки с буржоазните партии, които от потенциални съюзници сега са станали агенти на англо-френския империализъм.

Да припомним, че опитите за сближаване и едва ли не изграждане на единен фронт са били насочени против Германия и Италия, в чието лице Москва вижда врагове, срещу които трябва да се сплоти прогресивното човечество. Затова и по необходимост съюзници се търсят не само вляво, но и в средите на български политици и общественици, които се смятат като англофили или франкофили и които са против политиката на сближаване с Германия.

Краят на този единен фронт идва на 23 август 1939 г. Новата линия на Москва възприема Германия като съюзник, а Англия и Франция – като противници. В България тази промяна се отразява в няколко последователни стъпки. В началото партийните органи третират пакта като *„пълна капитулация на Хитлер пред съветската мощ"*. При избухването на войната комунистическата пропаганда твърди, че

> *Съветският Съюз не е отговорен за избухването на войната. Ако Франция и Англия не бяха отлагали преговорите по време на четири дълги месеца и бяха постигнали съгласие, Хитлер не би посмял да действа.*

Все пак има надежда, че

Германският народ, каквото ще да става, ще намери сили да свали Хитлер и да възстанови мира.

Партийният теоретик Тодор Павлов публикува малка брошура в разгара на полско-германската война, озаглавена „Против объркването на понятията", в която предлага обяснението, че щом полската държава е престанала съществуването си, СССР няма как да я е атакувал. Съветските войски са били необходими за поддържане на реда и за да запазят братския славянски народ от опасностите на анархията. В брошурата той също похвалва министър-председателя Кьосеиванов за декларацията му, в която Кьосеиванов изразява решителността на България да запази неутралитет като *„единственото правилно решение в момента"*.

Бързащи да изпреварят или поне да са в крак с бързо редящите се събития, царят и правителството насрочват избори за Народно събрание. Те се провеждат през декември 1939 и януари 1940 г. Кандидатите за народни представители се явяват индивидуално, тъй като партиите са извън закона. Между избраните депутати са професор Александър Цанков, Никола Мушанов, професор Петко Стайнов и бившият комунист Никола Сакаров. В новия парламент могат да се различат 10 комунисти (двойно повече, отколкото в предишното Народно събрание), 5 земеделци пладненци и 1 земеделец гичевист (в миналото Народно събрание са били избрани общо 45 земеделци). От общо 160 избрани депутати 140 се отъждествяват като поддръжници на правителството.

В предизборната кампания комунистите насочват пропагандата си не против правителството и монарха, а срещу „подстрекателите на империалистическа война", които според тях са хора като Никола Мушанов, Кръстю Пастухов, Димитър Гичев, Коста Тодоров, Стойчо Мошанов и други като тях – все политици, чиято помощ и поддръжка за единен фронт са търсили само преди няколко месеца. Сега те са врагове, агенти на империализма и войнолюбци. Комунистическата пропаганда стига дотам, че призовава правителството да приложи репресивни мерки против този вид буржоазни политици.

Българското правителство и Н.В. Борис III от своя страна се стремят към подобряване на отношенията си със СССР още преди подписването на договора между Германия и СССР. През април 1939 г. заместник външният комисар на СССР В. Потемкин посещава България и се среща с министър-председателя Кьосеиванов и с царя. В началото на август същата година парламентарна делегация от 21 депутати посещава официално Съветския съюз, където е приета от комисаря на външните работи Вячеслав Молотов.

Тези стъпки водят до предложение за подписване на договор за взаимопомощ, което е връчено на българския пълномощен министър в Москва от

съветското комисарство на външните работи. Изпратено в София, предложението е разгледано, обмислено и отхвърлено, но без това да представлява последната дума. Скоро след това са подписани няколко споразумения от икономически, културен и търговски характер между България и СССР. Установява се директна въздушна връзка между Москва и София, постигнато е споразумение за свободно корабоплаване, през януари 1940 г. е подписано търговско споразумение, следвано от културна спогодба. В София функционира българо-съветска търговска камара.

Съветски вестници и списания могат да се видят по софийските будки, превежда се свободно съветска литература и множество нови книги се предлагат в книжарниците. В кината се прожектират съветски филми, в кръчми и ресторанти се пеят руски и съветски шлагери, по улиците на София се появяват трактири, които предлагат квас и блини. За първи път СССР участва с отделен павилион на Пловдивския мострен панаир през пролетта на 1940 г. През август московският футболен отбор „Спартак" пристига в София и играе два приятелски мача със софийски отбори, печели ги с 6:1 и със 7:1.

Размразяването в политическите, културните и търговските отношения между двете страни водят и до подобряване на отношенията между българските комунисти и официалните власти. Това е в угода и от полза и на двете страни. Тези отношения остават в сила и след заместването на Георги Кьосеиванов с професор Богдан Филов като министър-председател.

При откриването на XXV народно събрание на 25 февруари 1940 г. комунистическият народен представител д-р Любен Дюкмеджиев е номиниран за председател и получава 13 гласа. Той не е избран, но жестът е приятен. На официалния прием в двореца, който царят традиционно устройва за новите депутати, присъстват и комунистическите депутати наравно с колегите си, между които е и „кръволокът" Александър Цанков.

На улицата, по комунистически сбирки, но най-важно – в парламента, комунистите подкрепят царя и правителството не само по въпросите на външната политика, но и за вътрешни проблеми. През по-голямата част от 1940 г. комунистите стигат много по-далече от правителствените депутати или представители на правителството в нападките си срещу *„агентите на англо-френския империализъм"*.

Тези нападки и прояви на антипатия спрямо Великобритания и Франция, които са обявили война на „фашистка" (или нацистка) Германия, не са приумица на българските комунисти. Те са част от новата линия на Коминтерна, която отразява мнението и желанията на правителството на СССР. Всички партии – членки на Коминтерна, поддържат същите становища. Дори британската комунистическа партия, след като Отечеството ѝ вече воюва срещу Германия, разобличава Втората световна война като империалистическа и капиталистическа.

В „Работническо дело“ от май 1940 г. се твърди:

Агентите на англо-френския империализъм в нашата собствена страна не спят. Последователите на Мушанов, Пастухов, Мошанов, Гичев и тям подобни политически кариеристи са се поставили на разположение на англо-френския империализъм. Отхвърлени от българския народ, те виждат единствената си надежда в поддръжката, която могат да получат от англичани и французи... През същото време те са подкрепяни от политическите авантюристи и явни агенти на Интелижанс сървис около Коста Тодоров и Григор Василев. И какво прави правителството на професор Филов с всичко това? Правейки декларации относно неутралитета на България, то позволява на тези англо-френски агенти да вършат свободно работата си.

Статията завършва с призив за масови демонстрации и телеграми до правителството с искания за незабавно арестуване на международните агенти и за осигуряване на поддръжката на България от народите, които имат интерес от нейния неутралитет, главно Съветския съюз.

Тези коректни и дори приятелски отношения не могат да продължат дълго време. В края на краищата една от страните ще промени отношението си. Както се случва традиционно, това е страната, която не е суверенна при вземане на решенията си. Царят и правителството в България явно нямат интерес от влошаване на отношенията си с българските комунисти. Освен приятелските жестове, които се правят към СССР през цялата 1939 и 1940 г. – на които съветското правителство откликва с удоволствие, – властите в България се надяват, че местните комунисти ще прекратят политиката си на революционни действия, която водят неотстъпно от 1923 г.

ЗЗД е още в сила, но не се прилага през последните години, понеже няма престъпления, комунистите мируват, страната е омиротворена. За жалост политиката на българските комунисти не се определя от тях самите, а възможни компромиси се правят само след одобрение или по-скоро по заповед от Москва. Промяната в германо-съветските отношения, която се развива след лятото и есента на 1940 г., бива незабавно отразена в отношенията на българските комунисти със своя народ, с царя и с българското правителство.

На 30 август 1940 г. се осъществява т.нар. Виенски арбитраж. В ролята си на помирители и арбитри Германия и Италия упражняват натиск върху Румъния и тя е принудена да отстъпи Трансилвания на Унгария и да върне Южна Добруджа на България, а Германия и Италия в замяна гарантират останалите ѝ територии. В началото на септември 1940 г. се подписва българо-румънски договор в Крайова и България си възвръща Южна Добруджа. Това е един от най-големите успехи в българската външна политика.

Царят и правителството правят всичко възможно това връщане на част от територията на България да не остане конюнктурно събитие, а да бъде из-

вършено със съгласието на всички заинтересовани страни. Иска се и се получава съгласието на Великобритания и на СССР, с които неутрална България е в добри отношения. Благодарение на тези внимателно обмислени и добре преценени постъпки страната успява да запази Южна Добруджа и след неблагоприятния край на войната. Южна Добруджа още е част от България, но Трансилвания – отстъпена от Румъния на Унгария по същото време – не е.

Присъединяването на Южна Добруджа към България не е причината за влошаване на отношенията между комунистите и властта. Това е по-скоро новият вятър, който вее в Европа след първоначалната подялба, уговорена между СССР и Германия. До лятото на 1940 г. СССР е постигнал предвиденото в Договора от 23 август 1939 г., но не повече от това.

Германия, напротив, е окупирала Белгия, Холандия, Норвегия и Дания, но – най-важното – е успяла да разгроми Франция за много кратко време, от 10 май до 25 юни 1940 г., само за шест седмици, противно на очакванията на СССР, който е залагал на дълга, изтощителна война, която да омаломощи неговия съюзник. А с очакваната помощ на Великобритания към Франция дори да нарани достатъчно Германия, така че да превърне СССР в арбитър на мира и новото разположение на силите в Европа. Това не се сбъдва, понеже английският корпус е изтеглен на Острова под очите на германците, които явно се стремят към различно от съветското разрешение на конфликта в Европа.

Краят на добрите отношения между българските комунисти и властта настъпва точно по времето на Крайовската спогодба, с която България си възвръща Южна Добруджа. Недоволно от омаловажаването на ролята, която СССР е изиграл за постигането на международно съгласие за тази отстъпка на България, съветското правителство натиска българския бутон. В манифест към българския народ, разпространен от БКП, българското правителство е вече „фашистка диктатура", заклеймени са еднакво „Британският империализъм" и Оста Рим – Берлин. Манифестът също обвинява правителството, че е отказало съветско предложение за сключване на договор за приятелство и взаимна помощ.

Това изявление веднага се разпространява и прави впечатление и в чужбина, понеже за първи път се споменава за съветско предложение към България. Не е известно дали изнесеното от комунистите е вярно, но ефектът не е маловажен.

Злостните нападки против Германия и предупреждението към българското правителство да не се обвързва с германската политика на Балканите – от друга страна – издава промяната в отношението на СССР към дотогавашния си приятел и съюзник – Германия – и това е своевременно забелязано от английското правителство. Подобна добра новина идва навреме за англичаните, които са притиснати от Германия след бързия разгром на Франция.

СССР – очакван съюзник във войната срещу Германия? Лондонският „The Times" от 12 август 1940 г. отбелязва промяната.

Манифестът от 11 август 1940 г. е последван от нов апел на комунистите в края на август. Сега се настоява за изгонването на германските „туристи" от България. Става дума вероятно за увеличения брой на немски персонал и цивилно облечени военни, които пристигат в България. Апелът предупреждава правителството да не се ориентира към политиката на Германия и Италия, която застрашава политическата и стопанската независимост на България. Повторено е искането за сключване на споразумение за взаимна помощ със СССР.

През следващия месец се появява нов манифест от БКП, в който се твърди, че Германия желае да организира антисъветски бази в България. Възможно е тези апели да не се вписват на 100% в политиката на СССР, който вероятно не желае да разкрие картите си предварително. Членът на ЦК на БКП Цола Драгойчева е привикана в Москва за консултации със Задграничното бюро, където е посъветвана да се намали антинацистката кампания и вместо това да се набляга върху българо-съветското приятелство. Георги Димитров споделя с нея, че линията на българската партия създава трудности на съветската дипломация, както и че дори „най-висшите кръгове" на съветското правителство са загрижени.

В Работническата партия се създава вътрешен кръг в състав Трайчо (Костов) Джунев, Раденко Видински и Цола Драгойчева, който да подготви нов партиен пленум. Задграничното бюро се готви да изпрати Антон Иванов, член на Бюрото, който ще допълни състава на вътрешния кръг в партията.

След като БКП е правилно ориентирана и насочена, СССР подготвя нова инициатива с цел да отблъсне България от германския лагер. На 18 ноември 1940 г. комисарят по външна политика Молотов съобщава на българския пълномощен министър в Москва, че СССР не може повече да толерира превръщането на България в „легионерска държава" по подобие на Румъния, и подновява предложението за пакт за взаимна помощ.

В случай на съгласие от страна на България СССР е готов да подкрепи българските териториални претенции в Тракия и в Европейска Турция, както и да подпомогне България със заеми, храни и оръжие. Освен това СССР гарантира границите на България и ако предложението бъде прието, съветското правителство гарантира запазването на монархията и правителството.

На 25 ноември в София пристига Аркадий Соболев, генерален секретар на съветския комисариат по външна политика, който връчва писмен вариант на предложението на Молотов. То съдържа и допълнения, които са в полза на България. СССР напълно разбира българските интереси в Западна Тракия и е готов да сътрудничи в това отношение. (Западна Тракия в този момент е част от Гърция.)

В случай че България е заплашена от атака или е атакувана от Турция, Съветският съюз ще помогне на България с всички възможни средства и ще я подкрепя при реализацията на нейните добре известни претенции спрямо европейската част на Турция... Единственото задължение на България ще бъде да помогне на СССР в случай на реална заплаха на интересите на Съветския съюз в Черно море или в Проливите.

В случай на подписване на споразумение СССР е готов да оттегли възраженията си относно влизане на България в Тристранния пакт.

Правителството – след като е уведомило немския посланик в София – решава да отхвърли предложението на Соболев. Отговорът се заключава в липсата на интерес от страна на България към поемане на рискове от такъв висок характер, още повече че поправките на българските граници трябва да се извършат по мирен начин. Българските интереси в Проливите са само косвени. Освен това България вече е решила да се присъедини към Тристранния пакт, което отнема възможността за поемане на други ангажименти.

Посещението на Соболев в София и българският отказ отприщва мощна вълна от комунистическа пропаганда. Тъй като правителството не е публикувало, нито е разисквало публично предложенията на СССР и поводите за отхвърлянето им, БКП разгръща масова кампания за информиране на публиката и за осъждане на това, което комунистите смятат като провокация спрямо приятелски настроения Съветски съюз, който вече се назовава Русия, с цел да се възродят чувствата на благодарност, които българският народ трябва да таи спрямо ролята на царска Русия в Освобождението на България през 1877–1878 г.

Стотици хиляди позиви и апели са разпространени в България и комунистическата пропаганда е толкова силна, че правителството решава да отговори с вестникарска и радиокампания „в защита на независимостта на България". Но към кампанията се присъединяват и позиви и други материали, произхождащи от немски органи, които използват антитурската насоченост на комунистическите позиви. Циркулира мълва, че Съветите чисто и просто са искали да установят морски и въздушни бази в пристанищата на Варна и Бургас.

В разгара на проруската кампания на борда на съветски товарен параход през декември 1940 г. в България пристига нелегално Антон Иванов, член на Задграничното бюро, в помощ на ЦК на БКП. Пропагандата се засилва, този път наблягайки на турската опасност – традиционно печеливш ход в български политически кампании. Но – в съгласие с линията на СССР – позивите твърдят, че „Съветските предложения не целят предотвратяването на България да се присъедини към Тристранния пакт, ако подобна стъпка е в интерес на България".

ЦК на БКП – всъщност от средата на 1940 г. двете нелегални партии, БКП и БРП, са обединени под името БРП – отчита неуспехите си да предотврати попадането на България в немската орбита и да постигне искането от СССР подписване на договор за приятелство и взаимна помощ и се ориентира все по-настойчиво към нелегална дейност. Взима се решение за свикване на пленум (разширен) на ЦК на БКП, на който се очаква да се очертае курсът на партията при новите условия.

През февруари 1941 г. се провежда VII пленум на обединената БРП. Полицията е своевременно информирана за времето и мястото на пленума и само поради смяна на уреченото място в последния момент ЦК на БРП, Политбюро и всички местни секретари на партията избягват арест. На пленума се отчита, че към януари 1941 г. БРП наброява 9680 членове, а нелегалният работнически младежки съюз (РМС) има 15 000 членове. Централният орган на партията в-к „Работническо дело" излиза в среден тираж от 4000 броя. Избират се нови ръководства на партията.

В Задграничното бюро, което е в Москва, влизат Георги Димитров, Васил Коларов, Станке Димитров – Марек и Георги Дамянов. Политбюро на ЦК е в състав: Антон Иванов, Трайчо Костов, Цола Драгойчева, Владо Георгиев и Раденко Видински. Освен тях в ЦК са избрани Антон Югов (Дончо), Христо Михайлов, Александър Димитров, Петър Ченгелов, Иван Грудев, Йордан Катранджиев и др. При получения политически импас и невъзможността на БРП да влияе на събитията в България единственото, което пленумът може да направи, освен да охули още веднъж правителството и буржоазната опозиция, е да апелира към поддържане на статуквото. Но то е вече нарушено.

Професор Александър Цанков разкрива в спомените си, че през април или май 1941 г. е бил посетен от Тодор Самодумов, учител, комунистически народен представител и председател на съюза на умствените работници след 9 септември 1944 г. Той е предложил да се приобщи Цанков лично, както и неговото Народно социално движение (НСД), към проектирания Отечествен фронт (ОФ), за да се подкрепи царят в миролюбивата му политика – явно по инструкции от Москва. Скоро същото това предложение е получил и от Никола Мушанов, също по поръка на ОФ.

Цанков е отказал и на двамата, но след 1–2 месеца Мушанов е споделил, че той и другите му политически приятели – Мошанов, Буров, Гичев, Муравиев, Вергил Димов – разбрали играта и са се оттеглили, останали са само Никола Петков, Петко Стайнов и Александър Гиргинов, както и някои деятели от политическия кръг „Звено".

Явната и засилваща се обвързаност на българското правителство с Германия, особено проявена през зимата на 1940/1941 г., раздвижва опозицията и на 29 януари 1941 г. опозиционните водачи връчват петиция и искат среща с министър-председателя. На 10 февруари професор Богдан Филов ги

приема за разговор. В него участват и представители на комунистическата (Работническата) партия. Те апелират за продължаване на линията на пълен неутралитет и необвързване с Германия. След неуспеха им, на 21 февруари те изпращат протестен меморандум до царя, в който отново предупреждават за нежелателните последици от включването на България на страната на германците.

Вече е късно за алтернатива. Царят и правителството – макар и не толкова охотно – са решили още през зимата да се присъединят към Тристранния пакт, но упорстват с подписването на договора, което се извършва в последния момент, когато немските войски вече преминават от Румъния през Дунав в България.

Тристранният пакт, България и БКП. Уроци по геополитика и международни отношения

Дори в ретроспекция е много трудно да се намери правилен ход, или по-скоро да се стигне до по-правилно решение, при вече създадените обстоятелства. Нещо повече: с изминалите години се утвърждава становището на цар Борис и правителството през решителните месеци октомври 1940 – февруари 1941 г. по въпроса за Тристранния пакт и обвързването с Германия като безалтернативно. Ще поясним.

През октомври 1940 г. цар Борис отказва писмено на Хитлер присъединяването на България към Тристранния пакт, а през следващия месец са документирани думите му *„не се качвам на влак, който няма спирачки"*. На 1 март 1941 г. в Залцбург обаче министър-председателят професор Богдан Филов подписва Тристранният пакт от името на България. Какво се е случило междувременно, което е въздействало на царя и на правителството, за да ги накара да променят отношението си от изминалата есен? Доста неща.

Франция е прегазена от Германия за много кратко време (6 седмици). На 24 октомври 1940 г. френският маршал Филип Петен, законният държавен глава на Франция, се среща с Адолф Хитлер в Монтоар, Франция. Френското правителство има дипломатически отношения с повечето страни в света, включително със САЩ (до ноември 1942 г.) и България – до септември 1944 г. Франция е капитулирала пред Германия след разгрома си през юни 1940 г., но запазва част от суверенитета си. Сътрудничеството ѝ с Германия е повече икономическо, отколкото военно. Единственият останал противник на Германия – Великобритания – е притиснат до стената и се бори за оцеляването си.

Западна алтернатива на решението за влизането на България в Тристранния пакт не съществува.

През ноември 1940 г. Унгария, Румъния и Словакия се присъединяват към Тристранния пакт съответно на 20, 23 и 24 ноември. На 25 ноември СССР изявява желание да се присъедини към Пакта, но Германия не отговаря на предложението (решението за нападение на СССР вече е взето). На 10 януари 1941 г. обаче е подписан нов договор между СССР и Германия за икономическо сътрудничество, който се спазва до 22 юни 1941 г. – нападението срещу СССР. Югославия подписва Тристранния пакт на 25 март 1941, но два дни по-късно в страната има военен преврат и споразумението е денонсирано. Средна Европа е на страната на Германия. СССР е неин приятел и съюзник.

Не съществува и **източна** алтернатива.

На 12 декември 1940 г. е сключен унгарско-югославски пакт за „дружба и вечен мир". На 17 февруари 1941 г. Турция сключва с България договор за приятелство и ненападение. Договорът е подготвен и режисиран от Франц фон Папен, бивш немски канцлер и посланик на Германия в Турция. На 19 януари 1941 г. българска военна делегация, ръководена от генерал Бойдев, преговаря в Брашов, Румъния, с фелдмаршал фон Лист и се убеждава, че германското решение за преминаване през България на път за Гърция не подлежи на отмяна. На българите е заявено, че Германия ще прекоси българската граница и от България зависи дали немските части ще бъдат посрещнати като приятели, съюзници или врагове.

Немската декларация е **безалтернативна**.

Цар Борис и българското правителство са притискани от СССР, който с мисията на Аркадий Соболев през ноември 1940 г. предлага България да сключи договор за дружба и взаимна помощ със СССР. На 22 януари 1941 г. в София пристига пратеникът на американския президент Рузвелт, полковник Уилям Донован („дивият Бил"), който в срещи с царя и Богдан Филов съветва/притиска България да избегне свързване с Германия. Пълномощните министри на САЩ Джордж Х. Ърл III и на Великобритания Джордж Рендел имат многократни срещи с цар Борис и с Филов, оказващи натиск върху България да остане неутрална и да не се присъединява към Тристранния пакт.

По това време Великобритания е в положение на война с Германия, а САЩ са неутрални. България не може да очаква никаква военна или политическа подкрепа от Великобритания, нито от САЩ, и такава подкрепа не е била разисквана. **Липсата на западна подкрепа** на Югославия и Гърция, когато те се опитват да противостоят на Оста, е доказателство за предпазливостта на българския цар.

Царят е изиграл известна роля – според някои сведения водеща – в организирането на Мюнхенското споразумение от септември 1938 г., което

отложи войната с една година, но „узакони" предаването на суверенната държава Чехословакия в ръцете на Германия въпреки договорните отношения на Франция и Великобритания с Чехословакия.

Това е много важен **урок** по история, геополитика и реалполитика, който българският цар е запомнил.

Вторият, не по-малко важен **урок** идва с нападението на Германия и СССР срещу Полша през септември 1939 г. Франция и Великобритания, които през пролетта на същата година са подписали договор с Полша, с който гарантират нейната сигурност и се задължават да ѝ се притекат на помощ, в случай че е нападната, уважават договорите си, но само отчасти. Те действително обявяват война на Германия два дни след като Полша е нападната, но не и на СССР. Освен това след формалното обявяване на войната военни действия от тяхна страна не последват и светът гледа безучастно как двете велики сили не изпълняват договорните си задължения. За царя изводът е, че думите и договорите на великите сили – и специално на Великобритания, понеже Франция е прегазена и отстранена от войната още през юни 1940 г. – не струват дори хартията, на която са подписани, както и че държавните интереси винаги преобладават над писмени или устни задължения от всякакъв порядък. **Chacun pour soi et Dieu pour tous!** L'individualisme est préférable à la solidarité.

Присъединяването към Тристранния пакт на три суверенни държави: Унгария, Румъния и Словакия, както и отношенията между Френската република и Германия след разгрома на Франция показват, че отношенията на европейските държави с Германия и с държавите от Тристранния пакт не са инцидентни, а са процес с дълготрайни последици. Това се потвърждава от изразеното желание на СССР да се присъедини към Пакта, както и подписването на Пакта от Югославия, макар и само за два дни. Сключването на договор за приятелство и ненападение с Турция – от друга страна – лишава България от възможността да използва турската заплаха като извинение/претекст да откаже подписването на Тристранния пакт. **Урок** по международна политика номер три!

Натискът на СССР върху България и предложението за сключване на договор за дружба и взаимна помощ включва клаузи, които дават възможност на СССР да установи военни бази в България, за да я „запази". Царят е видял какво се случва на практика с подобни договори, включващи съветски военни бази и обещания за запазване на установения държавен ред и структура. През юни 1940 г. Литва, Латвия и Естония изчезнаха от картата на Европа и света за много кратко време. СССР води няколкомесечна война с Финландия, за да разшири територията си, и принуди Румъния – с помощта на съюзника си Германия – да ѝ „отстъпи" Бесарабия. Участта на България не би била поразлична. **Урок** номер четири.

Следващият **урок**, който предстои на българския цар, е във връзка с предложенията, идващи от страна на Великобритания и САЩ, фактически увещания, които стигат до натиск и целят неутрализирането на България като съюзник на Германия. Тези предложения нямат реална стойност, понеже в този момент нито САЩ, нито Великобритания са в състояние да окажат военна помощ на България, при случай че тя се възпротиви на влизането на немски войски в България, нито могат да съблазнят страната с обещания за следвоенно прередактиране на границите на България с Гърция и Югославия, което е от интерес за България.

На 26 ноември 1940 г. помощник държавният секретар на Обединеното кралство Ричард Бътлър заявява официално в Камарата на общините в Лондон, че ако България не се присъедини към враговете на Великобритания и не нападне нейните съюзници, *„английското правителство ще направи всичко възможно... да запази целостта и независимостта на България"*. Но не повече. Просто и ясно.

Трудностите, пред които е изправена България, не са уникални. Само преди една година Холандия е била в подобно положение. Белгия също. Това личи съвсем ясно и релефно и е отразено в чужбина.

Известното американско списание „Тайм" посвещава броя си от 20 януари 1941 г. на България, на нейния владетел и на проблемите, пред които е поставена. Портретът на цар Борис III във военна униформа е поставен на корицата на списанието и материалът е озаглавен „Световна война". Авторът отбелязва:

Отделена от Холандия по ширината на Европа и от по-дълбока кръвна и културна пропаст, миналата седмица България бе принудена да се взре в един сериозен и изненадващ факт: в стратегията на Втората световна война тя е Холандията на 1941 г. ... през 1941 г. България и Югославия са в същото опасно положение както Белгия и Холандия през първите седмици на 1940 г. Два пъти – през ноември 1939 г. и през януари следващата година – войната на нерви в Холандия прерасна в конкретна заплаха. Носеха се слухове за предстояща атака. Наблюдаваха се струпвания на войски по границите, шепнеше се за ултиматуми и крайни срокове.

Миналата седмица България се намери в същото стратегическо положение и подобно нервно състояние... германците безсъмнено биха могли да нахлуят в България без оглед на това дали българите го искат или не. Но последствията от подобно решение биха били от огромно значение за изхода от цялостната война. На крехките плещи на Борис III, който поначало не желаеше да стане цар, сега се бе стоварила една огромна сърцераздирателна тежест.

... Сега, когато стратегията на войната е поставила България на мушката, Борис, човекът на мира, е в центъра на поголовен натиск. Той управлява нация от славяни. По кръв е предимно французин. Родините му са царските се-

мейства на Англия, Белгия, Португалия, Румъния. Съпругата му е дъщеря на италианския цар. Принадлежи към гръцкото православие по вяра. Руският цар Николай II му е кръстник. Баща му, бившият цар Фердинанд, е изгнаник в Германия.

Освен тези лични връзки на Борис България отдавна е най-близкият приятел на Русия в Европа, както и отдавна страната му е била в пътя на желаната от Германия експанзия към Близкия изток. Говори се, че напоследък някой запитал Царя каква е външната политика на България. Борис отговорил: „Министрите ми са германофили, жена ми е италианофилка, поданиците ми са русофили – аз съм единственият неутрален в страната."

... Единствено Борис има една много проста цел: България за българите – ако е възможно. Но на Борис може да му се наложи да се изправи пред факта, че в 1941 г. това не е възможно. Малко след посещението му в Берлин през ноември Херман Гьоринг съвсем многозначително посочи на един български кореспондент: „Вашият цар е направо прекалено неутрален, за да ни подхожда. И във всеки случай в новия европейски ред няма място за царе."

... Богдан Филов... замина за Русе, на Дунава, точно срещу мястото, където се знаеше, че германците са най-концентрирани със сила. Там той произнесе реч, в която изрази чувствата на Борис:

„Народът трябва да знае, че днес ние сме свидетели на един от най-големите катаклизми, които историята някога е виждала...

Ние не трябва да бъдем повлияни от нашите чувства, симпатии или желания. Преди всичко ние трябва да си останем българи и да работим само за България, да сме готови на жертви само за интересите на България и никога за чужди интереси...

Трябва да ви предупредя, че войната и мирът днес не зависят от малки страни като България. Тя е толкова малка, че не е в състояние да диктува дали ще има война или мир. Така че ние трябва да сме готови за всичко, което може да се случи..."

Дружелюбното разбиране отвъд Океана на проблемите, пред които е изправена България, се подчертава и от разговора между Джордж Ърл III, американския пълномощен министър в София, и Джордж Рендел, неговия английски колега. Министър-председателят професор Богдан Филов отбелязва в дневника си, че Иван Попов, министър на външните работи по време на подписването на Тристранния пакт от страна на България, му е съобщил за разговора си с американския пълномощен министър. На обвиненията на Джордж Рендел, че България правела големи отстъпки на Германия, Ърл е възразил с думите:

Кажете ми, моля Ви се, какво би сторила Англия на мястото на България, ако като нея нямаше повече от шест милиона население и ако Ламаншът не беше по-широк от Дунава?

Царят и правителството не могат да не държат сметка и за настроенията в българското общество през месеците, изтекли от началото на войната. През това време Германия се е наложила като доминиращата сила в Европа и бързите ѝ и решителни успехи са поощрили реваншистките настроения в страната. Те получават допълнително насърчение с присъединяването на Южна Добруджа през септември 1940 г. Завръщането на Македония – Вардарска и Егейска – към Родината не е вече химера или несбъднат блян, а реална възможност. През пролетта на 1941 г. е много трудно да се намери критична маса българи, която да се противопостави на призивите за възраждането на целокупна България. Посрещането на армиите на фелдмаршал Лист е толкова възторжено и ентусиазирано, че дори комунистите не смеят да се обявят против. Суверенът им СССР е в много добри отношения с Германия, доволен е от новите си придобивки и следи събитията с надежда за нови успехи.

След бързия разгром на Гърция плановете на немското командване за поход на изток получават ново забавяне със случващото се в Белград. Както вече отбелязах, Югославия се присъединява към Тристранния пакт на 25 март, но два дни по-късно сръбски националисти и военни, водени от генерал Душан Симович, извършват преврат и оттеглят подписа на министър-председателя Драгиша Цветкович под споразумението с Германия, Италия и Япония. Десетки хиляди сърби в Белград скандират „По-добре гроб, отколкото роб". Контрастът на настроенията в Белград с тези в София не е изпуснат от царя на българите, нито от неговото правителство.

Военната операция на силите на Оста срещу Югославия – Aufmarsch 25 – започва на 6 април и приключва на 17-и. В кратките военни действия участват главно немски военни части, подкрепени от италиански и унгарски подразделения. Разгромът на Кралство Югославия е пълен: образувана е Независимата хърватска държава; почти цялата територия на днешна Словения е придадена към Третия райх; на Царство България са възвърнати Вардарска Македония и частите от Поморавието по Санстефанския договор; Черна гора е възстановена като протекторат на Кралство Италия; Бачка е присъединена към Унгария, а голяма част от Косово и части от днешна западна Република Македония са окупирани от Албания, която е под италианско управление. Окастрена, Сърбия се връща към териториите си отпреди 100 години и е под немска окупация.

За разлика от Сърбия, където народът явно предпочита съпротива срещу немците (но не и в Хърватско, Словения, Босна и Македония), в България нещата са спокойни и за пръв път от края на Европейската война българите са единни и приветстват не само германците като съюзници и приятели, но са радостни и доволни от реализирането на националните си идеали. Нов **урок** за българския цар и за правителството.

Съвсем различно би било положението, ако в България имаше създадено брожение или изявено желание за съпротива срещу немците както в Белград през април 1941 г. Подобни действия биха могли да окуражат монарха да протака споразуменията с германците с желанието да се избегнат усложнения с българския неутралитет. Или да се окаже принуден да вземе алтернативно решение.

Единствените отбелязани опити за съпротива срещу действията на правителството през пролетта на 1941 г. идват не от комунистически среди – което и не може да се очаква, понеже Москва и Берлин са все още в топла връзка, – а от средите на левите земеделци. През зимата на 1940 г. новосъздадената английска служба за шпионаж, разузнаване и саботьорство SOE (Special Operations Executive) организира подмолна мрежа от агенти на Балканите, подготвени за действие в случай на окупация на отделните страни от силите на Оста или вражески действия против интересите на Великобритания.

Възможно е британски агенти да са организирали или подпомогнали превратa в Белград на 27 март 1941 г. Има сведения за около 80 отделни мисии на агенти и саботьори в действие на Балканския полуостров към октомври 1943 г. Те се занимават и с оказване на помощ на местните съпротивителни движения. Особено активни са били в Гърция и Югославия.

Резидентът на SOE в София – Норман Дейвис – е бил във връзка с д-р Г. М. Димитров (Гемето), известен политик от БЗНС „Пладне", чрез когото е организирал няколко гнезда от местни агенти на британската служба, които да бъдат задействани в случай на нужда. В общи черти изглежда, че българската полиция е имала сведения за съществуването на тези групи, понеже Гемето е бил арестуван още на 22 февруари 1941 г. Той успява да избяга и се укрива в убежища, осигурени от Дейвис в София. След няколко дни е скрит в сандък и прекаран с английски камион в Турция. Оттам е изпратен в Югославия, където организира групи между млади студенти земеделци, които подготвя за прехвърляне в България с цел въоръжена съпротива, шпионаж и саботьорски действия.

Завербуваните агенти получават военна подготовка в югославските въоръжени сили, но нямат време да бъдат прехвърлени в България поради извършения превратa и бързо приключилата война срещу Югославия през април. Гемето избягва от Югославия с английска помощ и е изпратен в Кайро, Египет, където прекарва военните години като британски служител. Там се оказват и други видни земеделци: Димитър Мацанкиев, бивш народен представител, Иван Костов и други.

През април 1941 г. полицията успява да разкрие тайните гнезда в България, преди да бъдат задействани от чужбина. Арестувани са над 30 души от София и други градове и са открити радиопредаватели, диверсант-

ски и саботьорски оръжия, екипи и материали, както и пропагандни позиви. Публиката скоро научава за конспирацията чрез столичните вестници.

В края на годината се състои голям процес срещу арестуваните – почти всички от тях земеделци пладняри. Между тях са Ценко Барев и Милан Дренчев – имена, получили известност в емиграция и в събитията след 9 ноември 1989 г. Между обвиненията е и твърдението, че заговорниците са възнамерявали да поставят отрова в главния софийски водопровод. Произнесените присъди са тежки: 11 смъртни присъди, между които на д-р Димитров, Иван Костов, Норман Дейвис и няколко югославяни. Нито една от тези присъди не е изпълнена.

Седем от смъртните присъди са задочни, а останалите четирима са помилвани и остават в затвора до 9 септември 1944 г. Четирима получават доживотна присъда, двама – 15 години затвор, 10 са осъдени на 12 години и 6 месеца затвор, а останалите шестима получават по-леки присъди затвор. Изглежда, че не всички земеделски водачи пладняри са знаели за заговора, тъй като Гемето е бил връзката с Дейвис.

През февруари 1942 г. е задържан, осъден на смърт и екзекутиран друг ляв земеделец. Георги Вълков, главният редактор на вестник „Пладне", който се оказва завербуван британски шпионин. Вероятно връзката му с Дейвис е била директна, понеже името на д-р Димитров не се свързва с него.

Може би трябва да се отбележи, че по време на организирането на подмолните групи за саботаж и диверсии от английска държавна служба България се намира в редовни дипломатически отношения с Великобритания. След 1 март 1941 г. – когато България официално се присъединява към Тристранния пакт – Великобритания оттегля своя пълномощен министър в България, но не скъсва дипломатическите си отношения със страната.

Подобно е състоянието на отношенията между двете страни до 13 декември 1941 г., когато България – от солидарност със своите съюзници – обявява война на САЩ и Великобритания. Тези отношения дотогава са може би обтегнати, но не враждебни. Чак по време на процеса срещу земеделците на д-р Димитров – британски агенти – България е вече формално в положение на война с Великобритания. Това е може би и причината за забавянето на датата на процеса.

Дори обявяването на война от страна на България не е взето много сериозно. Българската страна настоява, че тази война е символична, понеже няма възможност България да воюва директно срещу Англия или САЩ. Великобритания например обявява война на България през март следващата година, а САЩ – чак през юни 1942 г., и то по изричното настояване на СССР. Българското общество, както и правителството, изглежда, не разбират или не са запознати с позицията на Съюзниците, а подобно неразбиране съществува и до наши дни.

Становището на Съюзниците е, че това, което България нарича присъединяване на свои изконни територии, е фактически завоюване на части от Гърция и Югославия, които са съюзници на Великобритания и САЩ. Гърция и Югославия, макар и победени от Германия, продължават да бъдат представяни чрез емигрантските си правителства в Лондон.

Изпращането на български военни корпуси в Сърбия и Гърция се смята като враждебна постъпка от страна на България, която по този начин се намира в състояние на война срещу Съюзниците, макар и не директно срещу САЩ и Великобритания. Тази разлика в съжденията след три години ще се окаже фатална, понеже при преговорите с Великобритания и САЩ за излизане на страната ни от войната българското правителство продължава да настоява за запазването на Македония и Беломорието, които са под българска администрация.

От подобен характер е и недоразумението относно бомбардировките, извършвани върху български градове, главно София (и Скопие) през 1943–1944 г. От гледна точка на САЩ и Великобритания самолетите им бомбардират неприятелска страна, която първа им е обявила война, окупирала е територии на техни съюзници – Югославия и Гърция – и воюва с тях (партизаните на Дража Михайлович и Тито и частите на гръцката съпротива). Решението да се нападат не само военни, но и цивилни обекти, не е взето само по отношение на България, а се отнася и за Германия, Италия и всички техни съюзници. Българската гледна точка е различна, но не тя е тази, която се налага по време на войната и след нея.

Конфликтът в Европа се приближава към Балканите. На 15 октомври 1940 г. Мусолини и най-близкото му обкръжение вземат решение за нападение срещу Гърция. Очакванията са, че операцията ще бъде лесна за изпълнение. Само преди година Италия се е справила с Албания за 5 дни, от 7 до 12 април 1939 г. Влизането на италиански военен корпус в Албания е завършило с анексирането от кралство Италия на съществуващото кралство Албания. На 12 април 1939 г. албанският парламент гласува за свалянето на крал Зог I и за „лична уния“ с Италия, предлагайки албанската корона на краля на Италия.

Мусолини е забравил, разбира се, че преди няколко години са му били необходими седем месеца военни действия – с променлив успех, – докато накрая Италия успява да победи Етиопия (Абисиния) и да закръгли италианските владения в Африка. Либия, Сомалия и Етиопия са трите перли в короната на италианския император. Към тях вече е придадена Албания, а се очаква, че скоро и Гърция ще украси короната. Мечтата не се сбъдва.

На 28 октомври 1940 г. Италия напада Гърция. Очакванията на Мусолини са, че чрез масиран удар от две италиански армии – над 200 000 бойци – малобройната и зле въоръжена гръцка армия ще бъде принудена да се предаде.

Вероятно поради подобни съображения действията в Гърция не са съгласувани с немското командване. Италия кани България да участва в заплануваната операция, но София отказва. Царят и правителството възнамеряват да уредят спорните въпроси с Гърция по мирен начин. След като гърците разбират, че България няма да участва във войната, струпаните на българската граница гръцки части са изтеглени и хвърлени срещу италианците, които са нахлули от Албания.

След първоначални италиански успехи гърците контраатакуват и до 9 ноември двете италиански армии са отблъснати на територията на Албания. През зимата военните действия се съсредоточават около албанския град Корча, италианските войски са притиснати от гръцката артилерия и са в невъзможност да организират ново настъпление. Чак на 12 март 1941 г. италианската армия започва последното си самостоятелно настъпление, спряно след четири дни от гръцката армия на изток от Корча и на рубежа Клисура – Тепелена.

Италианският провал на Балканите пречи на германските планове и забавя възнамеряваните от Хитлер стъпки на изток. На 1 март 1941 г. България се присъединява официално към Тристранния пакт, след като е отлагала до последния момент. На същата дата Германия обявява война на Гърция и 600-хилядна немска армия под водачеството от фелдмаршал Лист преминава Дунав и се отправя към Гърция.

След три седмици – на 23 април 1941 г. – войната приключва с капитулация на Гърция. Българската армия се включва в окупацията на Гърция, без да е взела участие във военните действия. На конференция във Виена през април 1941 г. България получава право да администрира територии, населени с българи, и да ги управлява по българските закони, без да ги присъединява към територията си, имайки юрисдикция само върху българското население в териториите, но не и върху небългарското (гърци, турци, евреи). Тези права се отнасят и за островите Тасос и Самотраки.

Край на толерирането Правителство – Дворец – БКП. Концентрационни лагери

След като България се е присъединила формално и официално към Тристранния пакт, полицията се връща отново към плътно следене и проникване в средите на нелегалните БРП и РМС. Периодът на разбирателство – и дори на толерантно и добронамерено отношение спрямо комунистите –

приключва. За пръв път в България се пристъпва към превантивни мерки спрямо нелегалните. Освен съдебно преследване по ЗЗД, който може би не е по вкуса поне на царя и на някои от опозиционните политици, се търси и се намира начин за неутрализиране на комунистите революционери, преди да са в състояние да извършат престъпления. Откриват се места за интерниране без присъда и лагери, където се изпращат заподозрени и съмнителни лица. Вече се говори за концлагери.

Решението за откриване на концентрационни лагери, както и други репресивни мерки, не е приумица на правителството на професор Филов. Също както ЗЗД и това решение има свои аналози в репресивното законодателство още от 1887 г. за преследване на разбойниците. А също така идеята за откриване на концентрационни лагери в България принадлежи на БЗНС и лично на Александър Стамболийски, макар че по време на управлението му правителствените разпореждания невинаги са били обличани в законодателна форма.

На 7 май 1923 г. – само месец преди 9-тоюнския преврат – правителството на БЗНС взема решение за поголовни арести на „всички нелегално действащи лица" и „техните ятаци и идейни вдъхновители и ръководители из Петрички и Кюстендилски окръг, столицата и вътрешността на царството". Нарежда се арестуваните да се разпределят в „разни концентрационни лагери в страната" и там да чакат следствие срещу тях, „след като се създаде специален закон за съденето им". Тези мерки са специално насочени против ВМРО. Действително лагери са били отворени, макар и за кратко време.

Преди преврата на 9 септември 1944 г. законодателството, отнасящо се до МВРНЗ, е позволявало да бъдат временно интернирани (въдворявани) в т.нар. *Селища на Държавна сигурност* лица из средите на политическите противници на властта: комунисти, леви земеделци, анархисти и др., които застрашават обществения ред и сигурност. Против тях има събрани улики, свързващи ги с терористични действия, шпионаж и насилствено сваляне на властта чрез въоръжени действия, но недостатъчни, за да бъдат изправени пред съд. Алтернативно по свои подбуди властта/правителството е предпочитала да избягва шумни процеси и се е задоволявала да неутрализира противниците си по свои собствени подбуди. Цели се също да бъдат отстранявани лица, които могат да бъдат тил на евентуално създаваща се въоръжена съпротива: потенциални партизани, помагачи, информатори, ятаци и др.

Въдворяването се върши с решение на Министерския съвет, но по преценка на полицейските власти. Органът, който провежда и администрира тези извънсъдебни мерки срещу опасни лица по министерски постановления, е Дирекцията на полицията, отдел ДС, отделение „А" начело с известния Никола Гешев.

Тези *„селища"* са два вида: затънтени села и градове, в които се изпращат наказаните за срок от 6 месеца. Този срок може да бъде удължен в някои случаи. Въдворените са свободни, живеят в частни квартири и се грижат за себе си, но са задължени да се разписват в общината или полицейския участък сутрин и вечер. Предвид на това, че върху тях не се упражнява друг вид контрол освен задължението да се разписват, взетата мярка въдворяване понякога дава противоположни резултати. Някои от тях, вършейки политическа агитация, си създават съмишленици, а възможно и нови врагове на властта.

Вторият вид *Селища на Държавна сигурност* са фактически концентрационни лагери. В тях се събират повече хора, поставят се под полицейска охрана и понякога работят принудително, обикновено по направата на пътища, корекции на реки и др.

Първите задържани в *Селищата на Държавна сигурност* (от първия вид) са по повод на парламентарните избори в България, които се провеждат по области от януари до март 1938 г. От Пловдивска област са въдворени 40 души в Исперих, селата около Исперих и текето Демир баба. След десет дни са изпратени в Несебър на свободен режим – срещу подписване. През февруари 1938 г., пак заради изборите, 572 души от София, Ямбол и Созопол са интернирани край град Омуртаг в ученическото летовище „Зелена морава". Там стоят един месец, след което ги изпращат също в Несебър срещу подписване. Всички въдворени в Несебър са освободени на 27 март 1938 г., една седмица след изборите.

През юли 1940 г. 15 души от Пловдив са въдворени в Котел, а 33-ма – в селата на Котленска, Момчилградска, Неврокопска и Златоградска околия заради участие в тютюноработническа стачка. Освободени са през следващия месец. Също през юли 1940 г. 150 души от София са интернирани за участие в работнически стачки в Новопазарска, Червенобрежка и Котленска околия срещу подпис.

Първият концлагер – *селище* от втория вид, се създава през юли 1940 г. в курортното село Рибарица, Тетевенско. Закараните там за 6 месеца са под охрана на полицията. През август 1940 г. те достигат 180 души. Първоначално са настанени в частни квартири и в хотел „Бенковски"; после са прибрани на палатки в двора на държавния кантон. Работят по пътя Рибарица – Троян, но обявяват стачка, не излизат на работа и полицията вместо репресии отстъпва и ги премества при трудоваци в местността Беклемето в Троянския Балкан. Там работят по пътя Троян – Кърнаре. Трудоваците ги хранят и охраняват. Всички са освободени през втората половина на октомври 1940 г.

През януари 1941 г. се открива концлагер в детското летовище „Гонда вода" на 6 км от Асеновград. В лагера са изпращани дейци на Българската работническа партия, РМС и др. През юни същата година набройват 25 души,

а по-късно нарастват на 162. Лагерът е организиран на военен принцип, разкладката е военна или трудовашка, но не затворническа. Задържаните работят в близкото горско стопанство или изграждат пътища.

Има сведения, че през август 1941 г. отряд от бойните групи в района е правил безуспешни опити да освободи интернираните. По спомени на някои от интернираните повечето от тях са отказали да се включат в бягството не само заради риска, а понеже охраната е била минимална и действително покъсно десетки концлагеристи успяват да избягат и да се включат в партизанското движение в България. През декември 1941 г. лагерът е закрит. Открит е отново през пролетта на 1942 г. с 50 души задържани в него. Лагерът е официално закрит през есента на 1943 г., а интернираните са освободени. Сред задържаните в лагера са били Аврам Гачев, Венко Марковски, Велко Спанчев, Георги Узунов и др.

Концлагер за жени „Свети Никола" се открива през юни 1941 г. близо до „Гонда вода". В него са задържани 16 жени.

През август 1941 г. е открит концлагер на остров Света Анастасия край Бургас. Там са интернирани общо 60 души – по 20 от Бургаска, Шуменска и Плевенска област. Част от тях са преместени в малък временен концлагер на Галата край Варна. И двата лагера са закрити през зимата на 1941 г. и всички лагеристи са освободени.

През цялата 1941 г. в концлагери са изпратени общо 291 комунисти. 148 от тях са от София, другите са от Бургаска и други области. До края на годината всички са освободени.

На 1 септември 1941 г. с Постановление на Министерския съвет като *„Селище на Държавна сигурност № 2"* се създава концентрационният лагер „Кръсто поле" или „Еникьой" край село Еникьой, Ксантийско, Гърция, тогава под българска администрация. Лагеристите са подслонени в сгради на бивша гръцка казарма, наредени по четири в два реда, като едната е била използвана за кухня и трапезария.

През зимата на 1941–1942 г. всички концлагери и селища на ДС са закрити с изключение на „Кръсто поле", където по това време се съобщава за 1494 задържани лица, и женския лагер „Св. Никола" край Асеновград с 45 жени.

През август 1943 г. Дирекцията на полицията създава нови концлагери в манастира „Свети Кирик" край Асеновград и село Тодоровци, Ксантийско. В „Св. Кирик" са преместени лагеристи от „Кръсто поле" – около 120 души, между които са Тодор Павлов, Сава Гановски и др. В с. Тодоровци са изпратени 300 концлагеристи за работа по направата на път.

През ноември същата година лагерът „Св. Кирик" е закрит, но е открит отново през март 1944 г. като женски лагер. Съобщава се за общо 51 задържани жени в него. През юли 1944 г. в лагера се изпращат задържани съветски

военнопленници, които са избягали при конвоирането им към германския тил.

През есента на 1943 г. лагерите „Гонда вода", с. Тодоровци, „Св. Кирик" и „Св. Никола" са закрити и всички лагеристи са освободени. Остава само „Кръсто поле", където има най-голям брой лагеристи, съобщава се за 1650 души. Той също се закрива преди зимата на 1943–1944 г. Всички лагеристи са освободени с изключение на 35 души. През пролетта и лятото на 1944 г. са интернирани още около 200 души, но скоро всички са освободени. Има съобщения, че за 3 години през споменатите лагери преминават общо 5740 души.

Отделно от тях са създадени и трудови групи от мобилизирани мъже – евреи. През 1943 г. със заповед на Щаба на армията са създадени т.нар. *специални работни отряди* в района на с. Белене и с. Гиген, Плевенско, които по-късно са прехвърлени в района на гр. Свети Врач (сега Сандански). В тях са събирани младежи, войници, определени като неблагонадеждни и комунисти.

Според д-р Марин Калонкин изпратените и интернирани по селата с ежедневен полицейски надзор са били 15 000 души. През военнотрудовите концлагери и „поправителните" роти и дружини са минали 10 800 души. Изследователят не дава сведения за извора на неговата информация.

За сравнение най-масовото изпращане на лагер в България преди 9 септември 1944 г. става през 1942. След процеса срещу ЦК на БКП (Антон Иванов) 222 комунисти са изпратени в курортните сгради на асеновградските деца.

Кабинетът Багрянов заварва 4158 интернирани по политически причини, които са освободени.

Нито в полицейските архиви от онова време, нито в спомени на бивши концлагеристи, които изобилстват през 60-те и 70-те години, има сведения за издевателства над лагеристи или интернирани, побоища, мъчения или убийства. Липсва даже един-единствен случай на убит лагерист. По полицейски сведения в „Кръсто поле", Ксантийско, има отбелязан един случай на смърт на лагерист, това е софийският адвокат, комунистът Коста Веселинов, починал от перитонит вследствие на спукан апандисит.

Открити са също няколко лагера, в които са изпратени евреи за неспазване на някои от разпоредбите на Закона за защита на нацията, приет през януари 1941 г. За един от тях – концлагера „Кайлъка", който се намира в местността Табакова чешма, на 8 км от Плевен, има сведения за избухнал пожар през юли 1944 г., в който е имало десет жертви. В лагера са били задържани 112 евреи. На 11 август 1944 г. лагерът е закрит и всички намиращи се в него са били освободени. Това е бил последният концлагер в България преди 9 септември 1944 г.

Бележки
Първа част. Четвърта глава

Отказът от партийната линия 1925 г. в Rothschild (1959). Левосектантите – http://www.budnaera.com/, Мона Фосколо, Калин Проданов *Дружна песен днес да екне,* във в-к „Дума", 17.02.2014. За Искров Архив на президента на Руската федерация, опис 24, дело 414, заглавен лист 183, л. с името на Клеймьонов – 186; (под № 36 в същия списък е ръководителят на БКП Петър Искров, разстрелян на 10.01.1938 г.).

От филма „Народен дом на терора". За БКП – Недев (2007), за Работническата партия – *Работническата партия в България,* за младежите Rothschild (1959). Също Oren (1971), Справочник.

Изборите: *Работническата партия в България,* Oren (1971). Четите – Дончев. Атентатът 1934–1935 – Цанков (1999). Левосектантите и вътрешните борби – Rothschild(1959), Oren (1971), Bell (1986)

Жертвите в СССР – Conquest (1990) и (1993). Carmichael, Rummel (1990), Weber, Stettner, Baur, Werth, Heinsohn (1998). Българските жертви – *За поименното политическо реабилитиране на българските политически емигранти, репресирани в СССР,* Коларов (1949), Иван Караиванов (1951) и (1952), Oren (1971), William J. Chase, Флоров.

За Андрейчин вж. Oren (1971) и съобщения в „Работническо дело" 1963 и 1964 г. За д-р Казаков Oren (1971) и Conquest (1990). Той липсва в списъците на БКП (*За поименното...),* може би е роден в Бесарабия? За Луканов и други българи Oren (1971) и забележки под линия за извори. Важни са некролозите във в-к „Работническо дело" от 1962–1965 г., също в брошурата на БКП (*За поименното...).*

Париж и Цола Драгойчева – Щерю Атанасов. За Добри Терпешев – вж. книгата му. Вината на Георги Димитров и Васил Коларов в чистките в СССР – Oren (1971). Вж. Oren (1971) за Петко Кунин и съветско искане за заплащане на разноските на българските емигранти в СССР. Същият за оживелите емигранти, направили кариера в България.

Жертвите 1927–1940 г. – по „Звезди във вековете", некоригирани.

За Испанската гражданска война вж. Howson, Oren (1971), Bell (1986), също „Работническо дело", 19 януари 1958.

Изборите 1927 и 1931 г. *Работническата партия в България,* Oren (1971), Справочник. Също там за броя на членовете на Работническата и Комунистическата партия.

Завой към национализъм: Инпрекор 30.10.1937, Oren (1971). Също там за изборите 1938 г. За изборите в 1939–1940 г. Oren (1971) и Bell (1986). За посещението на Соболев интересен анализ в Oren (1971), вж. също Справочника. Също там за VII пленум на БРП (к).

Цанков и Самодумов – по Цанков (1999). Разговорът между Рендел и Ърл – за подробности Алтънков (2009).

За дейността на британското разузнаване в България 1940–1941 г. Oren (1971). Отношенията между Съюзниците и България – анализи в Алтънков (2009).

Александър Стамболийски и концлагерите вж. *БЗНС, Ал. Стамболийски и ВМРО.*

Концлагерите преди 9.09.1944: Стоянова и Илиев, Калонкин и Кабаджов, Шарланов и Мешкова (1995), Васил Златаров „Повик на времето" във в-к „Демокрация", 5 февруари 1996, Илчо Димитров, Найденов (2002), Иван Григоров – Концлагерите в България преди 9 септември 1944 г., Ангел Кръстев.